

Katolikus missziók és az albán nemzetépítés kezdetei a 17. század elején

Kevés olyan átfogó témája van a nemzetközi történetírásnak, amely akkora paradigmaváltáson ment volna keresztül az elmúlt évtizedben, mint a nemzetek és a nacionalizmus kialakulásának kutatása. A nemzeteket örökkévalónak és lényegében változatlanok tekintő 19. századi primordializmust vagy perennializmust a 20. század közepétől tette éles kritika tárgyává és lényegében megsemmisítette a modernistának nevezett irányzat. Ez az elmélet a nemzetet és a nacionalizmust az újkor szülötének tartotta, amely a dinasztikus és vallási lojalitások örökébe lépett. A modernista történészek szerint a nemzetről mint mesterséges társadalmi kategóriáról és a nacionalizmusról mint az ezt létrehozó ideológiáról a francia forradalom, az ipari forradalom és a tömegtársadalmak kialakulása előtt nem beszélhetünk, emiatt ők a modern nemzet előzményeivel sem foglalkoztak.¹ A modernista megközelítést érintő kritikák kezdetben elfogadták a nemzetek 19. századi kialakulására vonatkozó alaptézist, és bizonyos etnikai előzmények, úgynevezett etnikai mag (*ethnic core*) kimutatásával próbálták árnyalni és történelmi távlatba helyezni a szociológiai gyökerű és meglehetősen doktriner modernista téziseket (etnoszimbolizmus).² Az ezredfordulótól kezdve azonban a kora újkor kutatói egyre merészebben fordultak szembe a sokáig egyeduralgónak tekintett modernista nemzetelmélettel, és már a késő középkortól kezdve folyamatosan kimutatták a modern nemzetfogalom lényegi elemeinek jelenlétét az európai politikai gondolkodásban.³

Ennek az új iskolának egyik legtöbbet hivatkozott képviselője Caspar Hirschi svájci történész, aki a nacionalizmus kialakulását a 15. századra, a konstanzi zsinaton szemben álló nemzeti csoportok harcaira és a humanisták elméleti munkásságára vezette vissza, gyökereit viszont a Római Birodalom politikai és a középkori egyház teológiai fogalmi világában kereste.⁴ A Római Birodalom imperialista szemlé-

* A szerző az MTA doktora, a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetének tudományos tanácsadója, igazgatója (1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4., molnar.antal@btk.mta.hu). A tanulmány megírását az NKFIH K-129236 azonosító számú, *Kereszténység és Islám. Keresztesháború és együttélés választóján a 16-17. században* című kutatási projektje támogatta.

1 A napjainkra óriásira duzzadt irodalomból csupán jelzésszerűen említem a három legnagyobb hatását, a közép-európai történetírásra is komoly befolyást gyakorló könyvet: Anderson, 1983; Gellner, 1983; Hobsbawm, 1990.

2 Az irányzat programadó írása: Smith, 1986.

3 Itt is csak két fontos írásra utalok: Armstrong, 1982; Gorski, 2000.

4 Hirschi, 2012.

letét megöröklő európai államoknak a humanista retorika segítségével megalkotott nemzeti ideológiái csak egymáshoz viszonyítva, egymással szembeállítva értelmezhetők. Hirschi a nemzetek formálódását nem elsősorban belső (etnikai, nyelvi, kulturális) kritériumok alapján képzei el, hanem úgy gondolja, hogy ezek az egymástól való elhatárolódás során alakultak ki.⁵ Hirschi megfogalmazásában a nemzet egy elvont közösség, amelyet az ugyanazon kategóriához tartozó más közösségekkel (azaz más nemzetekkel) való többpólusú és egyenrangú kapcsolat formált, és az adott nemzet a más nemzetektől egyedülálló tulajdonságokra (különálló területre, politikai és kulturális függetlenségre és kizárólagos tiszteletre) igényt formálva különíti el magát.⁶

Nemzetek a kora újkorban: a balkáni kutatások kihívásai

Mind a modernista, mind pedig az ezeket revideáló historikus nemzetelméletek alapvetően a nyugat-európai nemzeteszemlék vizsgálata alapján formálódtak, az ezekhez sok tekintetben hasonló közép-európai példákat általában nem vagy csak kevésbé vették figyelembe.⁷ A még inkább periférikus területek viszonyai, mint például az évszázadokig oszmán uralom alatt lévő Balkán-félsziget, teljesen kiestek a kutatások látóköréből.⁸ Ennek oka, hogy az önálló államiságukat (már ha egyáltalán rendelkeztek ilyennel) a 15. században elvesztett balkáni népek évszázadokig egy muszlim birodalom keretei között éltek, nemzeti ébredésükről, szabadságharcukról legkorábban a 19. századból rendelkezünk ismeretekkel. Ugyanakkor joggal merül fel a kérdés: a görög, szerb, bolgár vagy albán újkori nacionalizmusoknak nem voltak kora újkori előzményei, miként ezt a nyugat-európai nemzeteknél láthattuk? A görögök és a szerbek esetében az autokefál ortodox egyházak által kialakított és ápolt, vallási alapú nemzettudat vált a 18. század végétől létrejövő, a világi értelmiség által megfogalmazott romantikus nemzeteszemlé alapjává. Ilyen értelemben a két balkáni nép nemzeti identitása lényegében hasonló módon alakult ki a kora újkortól kezdve, mint a nyugat-európai nemzetek esetében, csak éppen az önálló államiság hiánya miatt az intézményes keretet és az ideológiai muníciót nem az állam képviselői vagy a tudósok, hanem az egyház és a papság szolgáltatta. Éppen emiatt érthető, hogy a 18. században megjelenő világi nacionalizmus igyekezett előzményétől, az egyházi nemzettudattól elkülönülni, és számos esetben konfliktusba is került vele.⁹

Bonyolultabb a helyzet azoknak a népeknek az esetében, amelyek nem rendelkeztek önálló pátriárkátussal, vagy azért, mert ortodoxként egyházszerveze-

5 „Nations are formed by their relations to other nations.” Uo. 39.

6 „The nation can be understood as an abstract community formed by a multipolar and equal relationship to other communities of the same category (i. e. other nations), from which it separates itself by claiming singular qualities, a distinct territory, political and cultural independence and an exclusive honour.” Uo. 47.

7 A kora újkori és újkori lengyel, cseh és magyar fejlődés összehasonlító vizsgálata: Ring, 2004.

8 Kitromilides, 1989.

9 Hassiotis, 2002; Hadrovics, 1947. Magyar fordítása, jegyzetek nélkül: Hadrovics, 1991.

tük a görög vagy a szerb pátriárkátusba tagolódt be, vagy pedig mert nem(csak) ortodoxok, hanem katolikusok vagy muszlimok (is) voltak. Nem véletlen, hogy a bolgár, bosnyák vagy albán nacionalizmusról a történészek általában csak a 19. századtól kezdve szoktak beszélni. A minket ezúttal érdeklő albánoknál a nemzeti újjászületés, a Rilindja, a 19. század végén alakult ki erős európai hatásra. A felekezeti-ileg megosztott albánság körében egy felekezetek felett álló nemzeteszme formálódott ki. Ennek a nemzeti mozgalomnak a közvetlen előzményeit: az italo-albánok irodalmi-kulturális működését, az itáliai forradalmak és a 19. századi európai nacionalizmusok hatását, az általában külföldön képzett albán értelmiség szerepét és az európai hatalmak befolyását a történeti kutatás alaposan feltárta.¹⁰

Az albán nemzeteszme korábbi szellemi forrásvidékéről viszont nem sokat tudunk. Ha elvonatkoztatunk a 19–20. századi albán történetírás primordialista vonulatától,¹¹ az albán nemzetté válás kora újkori előzményeiről a legnagyobb hatású és erősen vitatott elmélet Hasan Kaleshi nevéhez fűződik. A koszovói albán oszmánista lényegében átértékelte az albán történetírásban az oszmán hódításnak az albánság fejlődésére gyakorolt negatív hatását hangsúlyozó uralkodó narratívát. Kaleshi szerint az oszmán hódítás Görögországban, Bulgáriában vagy Szerbiában valóban évszázados kultúrákat és államiságokat semmisített meg, ugyanakkor a középkorban nem létezett sem albán állam, sem albán nyelvű kultúra, így még a középkori értelemben vett albán nemzetről sem beszélhetünk. Az albán etnikumot tehát egyenesen az oszmán uralom mentette meg a teljes felmorzsolódástól és asszimilációtól, mivel az oszmán hódítás után az albánok jelentős mértékben kiterjesztették településterületüket (Koszovó, Macedónia), és megőrizték a törzsi szervezetüket, amely a bizánci és a szerb uralom alatt a megsemmisülés szélére került. A tengerparti, idegen lakosságú városok elalbánosodtak, és a muszlim albánság kulturális központjává, az albán nyelvű (arab betűs, úgynevezett *alhamiado*) irodalom szülőhelyévé váltak. Az iszlamizáció révén az albánok számarányuknál jóval jelentősebb szerepet játszottak az Oszmán Birodalom történetében: a 15–17. században működő 92 nagyvezírből 25 volt albán származású. Kaleshi végkövetkeztése alapján az albánok a török uralom ötszáz éve alatt fejlődtek államalkotásra alkalmas nemzetté.¹² Emellett az albán nemzetfogalom kezdeteinek vizsgálatakor számításba kell vennünk az itáliai egyetemeken tanult vagy tanító albániai származású 15–16. századi értelmiségieket. Ezeknek a humanista íróknak köszönhetően alakult ki és formálódott Albánia és az albánság képe Európában a középkor és a kora újkor fordulóján.¹³

Jelen tanulmány célja, hogy az albánok példáján bemutassa: az a fajta egyházi nemzettudat, amely a nyugat- és közép-európai nemzeteknél, humanista alapokon, jelentős részben a nemzeti (protestáns vagy katolikus) egyházak intézmé-

10 Clayer, 2007; Csaplár-Degovics, 2010.

11 Ezeknek az ahistorikus nézeteknek a kritikája a Skanderbeg-historiográfia alapján: Schmitt, 2009. 303–320., 348–354.

12 Kaleshi, 1975.

13 Elsie, 1995. 27–31.

nyeiben,¹⁴ a szerbek és görögök esetében pedig az ortodox egyház keretei között fejlődött ki, a kisebb vagy nagyobb részben katolikus vallású balkáni népeknél az Itáliában képzett és Rómából irányított misszionáriusok és püspökök körében fogalmazódott meg. Másképp fogalmazva, a nemzetté válás első, kora újkori szakasza, a „papok érdeklődésének kora”¹⁵ ugyanúgy kimutatható az albánoknál, mint más európai nemzeteknél. Ez a nemzeti eszme európai fejlődése szempontjából azért izgalmas, mert megjelenését egy olyan balkáni etnikum körében is regisztrálhatjuk, amely korábban önálló államisággal, sőt anyanyelvű írásbeliséggel sem rendelkezett, vagyis ezzel a kora újkori nacionalizmusok nagyon erős európai jelenlétét és hatását is igazoljuk.

Nemzetépítés és katolikus missziók

A balkáni katolikusok között megjelenő nemzeti identitások kialakulása a trienti zsinat után meginduló, Rómából irányított missziókra, mindenekelőtt a jezsuita rend és a Propaganda Fide Kongregáció lelkipásztori stratégiájára vezethető vissza, amelynek alapja az evangélium hirdetése minden nép között. A jezsuita rend missziós küldetése az alapítás utáni évtizedekben fordult a tengerentúli pogány misszióktól egyre inkább az európai vidék, a protestánsok között és az oszmán uralom alatt élő katolikusok lelki megsegítése felé. A Távol-Keleten diadalmasan hódító missziók mellett az európai expanzió fontosságát a rendi vezetés igen korán felismerte, és kezdettől fogva igyekezett a távoli missziókból küldött diadalittas beszámolók hatására a missziókba vágyó fiatalok buzgóságát saját szülőföldjük lelki megsegítése felé terelni. Ebben a törekvésben az „indiai” missziók sok szempontból igen nagy segítséget jelentettek: az ott kidolgozott módszerek közül sokat átvettek az európai misszionáriusok, emellett magának az „India” metaforának az európai vidékekre való alkalmazásával sikerült a rendtagok figyelmét az európai munka fontosságára irányítani. A missziós munka hatékonysága érdekében megnövekedett az anyanyelv jelentősége a lelkipásztori munkában, megindult a különböző nyelvek tanulmányozása, nyelvtanok és szótárak összeállítása, katekizmusok, lelki olvasmányok és pasztorális segédkönyvek vulgáris nyelvekre fordítása. Ezt a munkát értelemszerűen az adott etnikumhoz tartozó rendtagok tudták a leghatékonyabban végezni, és ők ismerték a legjobban népük kultúráját és szokásait is. Ennek értelmében értékévé vált egy adott nyelvi-kulturális közösséghez tartozás, ezt a nemzeti tudatosságot a jezsuita rend kifejezetten erősítette tagjai között.¹⁶

A Szentseknek a missziók szervezésével és irányításával megbízott hatósága, az 1622-ben alapított Propaganda Fide Kongregáció továbbfejlesztette a jezsui-

14 Tallon, 2002; Hirschi, 2012. különösen 196–211.; Ring, 2004.; Molnár, 2018.

15 Miroslav Hroch a nemzetek kialakulásának három korszakát különbözteti meg, ezek közül az első a „period of scholarly interest”, a tudósok érdeklődésének kora (Hroch, 1985. 22–24.). Ennek a terminusnak az analógiájára használok a közép- és délkelet-európai nacionalizmus kialakulásának első szakaszára a „papok érdeklődésének kora” kifejezést.

16 Prospero, 1982; Prospero, 1996. 551–599.; Dompnier, 1996. 165–171.

ták földrajzi-nyelvi-etnikai szemléletét, és alapítása után rögtön hozzálátott a missziós területek pontos felméréséhez. Ennek érdekében apostoli vizitátorokat küldött, akik instrukciójuk értelmében feltérképezték és leírták a missziós területek földrajzi, történelmi, vallási, politikai és néprajzi jellegzetességeit. Az első vizitátorok és misszionáriusok által identifikált „nemzetek” jelentős része nem saját állami keretben élt, hanem egy államban kisebbségként vagy több országban szétszórva, ugyanakkor az evangéliumi missziós parancs értelmében ők is címzettjei voltak a Szentszék lelkipásztori akciójának. A kongregáció, immár kiterjedt joghatósággal és megfelelő anyagi eszközök birtokában, a különböző európai és Európán kívüli nemzetekhez célzottan irányított missziókkal végezte a munkáját. Ennek érdekében átvette a Rómában működő nemzeti kollégiumok feletti felügyeletet. A nemzeti kollégiummal nem rendelkező népek fiai számára 1627-ben saját kollégiumot alapított (Collegio Urbano), amelyben a különböző ünnepek és szertartások során tudatosan emelték ki az intézmény multietnikus karakterét. A különféle nyelveken készülő nyelvtanok, szótárak és lelkipásztori könyvek kiadására 1626-ban saját nyomdát hozott létre (Tipografia Polyglotta), amely tucatnyi különböző betűkészlettel rendelkezett. Előmozdította a missziók szempontjából fontos nyelvek oktatását. Szintén a nemzetek nyelvi és etnikai határainak figyelembevételével alakította ki a missziós egyházszerkezetet. Annak ellenére, hogy a Szentszék Róma-központú, univerzalisztikus szemléletű missziós stratégiája egyetemességre és sokszor uniformizációra törekedett, általában igyekezett nyitott maradni a nemzetek közötti különbségekre, és a sajátosságokat a missziós munka hatékonysága érdekében beépítette evangelizációs tevékenységébe, különösen a bennszülött papság és egyházi hierarchia előmozdításával.¹⁷

A kongregáció nemzeteket előtérbe állító missziós stratégiájának hatása a misszionáriusok szellemi arculatának és saját közösségükhöz való viszonyának alakításában nagyon határozottan jelent meg. A missziós területekről, így többek között a Balkánról Rómába vagy más itáliai kollégiumba érkező fiatalok érzékenyé váltak saját népük nyelve és kultúrája, ezen keresztül és ezen túl etnikai közösségük történelmi és politikai identitása iránt. Hazájukba visszatérve, missziós munkájuk során ezzel az érzékenységgel gondozták híveiket, akiket immár nemcsak hitükben veszélyeztetett katolikusokként képviseltek a Propaganda Fide Kongregációhoz írott leveleikben, hanem az „illír”, a bosnyák, a bolgár vagy az albán nemzet tagjaként is, és katolikus hitük mellett az ehhez általában szorosan kapcsolódó nemzeti identitásuk megőrzésében is segíteni akartak rajtuk. Ezt csak úgy tudták megtenni, ha saját maguk és Róma számára is meghatározták közösségük azon tulajdonságait, amelyek azt nemzeté tették. A kongregációhoz küldött jelentéseikben és leveleikben egyre részletesebben leírták nemzetük nyelvét, szokásait, földrajzi határait, történelmének legfontosabb mozzanatait, és javaslatokat tettek lelkipásztori és kulturális téren való megsegítésének módjaira és eszközeire.

17 Pizzorusso, 2000; Pizzorusso, 2004; Pizzorusso, 2011; Pizzorusso–Sanfilippo, 2005. 7–22.; Pizzorusso, 2018. passim, különösen 125–163.

Az albán nemzeti gondolat kezdetei

Az „Albánia” (Arbanon) földrajzi elnevezés, illetve egyházi és világi igazgatási egység már a 12. században felbukkant bizánci forrásokban, ezt a terminust vette át a 13. század végén a Durazzo székhelyű Anjou-tartomány (Regnum Albaniae). Az albán nyelvet 1282-ben említik először, az első összefüggő albán mondat, egy keresztelési formula 1462-ből maradt fenn. „Albania” alatt a középkori utazók az albánul beszélő nép által lakott, bizonytalan határu földet értették, amelynek törzs-területe a mai Közép-Albánia volt. Ez az „Albania” a késő középkorban északi irányba egészen a Cattarói-öbölíg terjeszkedett tovább, itt azonban az elnevezés elsősorban nem az albán népességre utalt, hanem a velencei közigazgatás által kreált adminisztratív egységet, a Cattarótól Durazzoig kiterjedő Albania Veneta tartományt jelölte, ahol szlávok, albánok, latinok és vlachok vegyesen éltek. A humanista íróknál „Albania” jelölésére megjelent az Epirus és Macedonia földrajzi név is.¹⁸

A 16–17. századi katolikus milióben a humanista „Albania” fogalom élt tovább, amelynek bizonytalan határait az oszmán hódítás előtti királyságok és antik földrajzi terminusok emlékei jelölték ki. Pietro Budi (Pjetër Budit) sappai püspök 1621-ben Marcantonio Gozzadino bíborshoz írott jelentésében Albániát Macedónia szélső részeire helyezi, amelyet az Adriai-tenger, valamint a görögök, bulgárok és szerbek által körülvevett tartományként határozott meg.¹⁹ Vincenzo Zmajević antivari érsek Albániáról 1703-ban összeállított nagy jelentése szerint Albánia az Adriai- és az Ión-tenger, illetve a Macedónia, Achaia, Dalmácia, Hercegovina és Szerbia által határolt területet jelentette.²⁰ A missziós beszámolóban Albánia mint földrajzi fogalom egybeesett az albániai katolikus egyházszervezet, vagyis az antivari érsekség, a scutari, pulati, sappai, alessiói püspökségek, illetve a durazzói érsekség és annak lényegében elenyészett szuffraganeus püspökségei által lefedett területtel.²¹ Azonban fontos leszögezni: a mai Koszovót és a mai Macedónia nyugati részét az egyre növekvő albán népesség ellenére sem tekintették Albánia részének. Szinte valamennyi missziós jelentés elmondja, hogy a mai Koszovó területére az albán nyelvű katolikusok az albániai hegyekből érkeztek, ugyanakkor ezt a vidéket mégsem hívták soha Albániának, hanem a középkori politikai határokat követve Szerbiának nevezték.

A 17. századi missziós dokumentációban a Szerbia (antik formájában Mysia) földrajzi nevet két terület jelölésére használták. Egyrészt így nevezték a középkori

18 Bartl, 1995. 22–39.; Schmitt, 2001. 45–56.

19 Zamputi, 1958b. 83.; Zamputi, 1963. vol. I. 298., 300.

20 Bartl, 1979. vol. II. 4.

21 Cordignano, 1934; Tacchella, 1990. Az olasz származású albán történéssz, Injac Zamputi által kiadott kétkötetes forráspublikáció a 17. századi albániai katolikus egyháztörténet legteljesebb forrásgyűjteménye: Zamputi, 1963–1965. A forráskiadvány 2018-ban jelent meg új kiadásban: Zamputi [Zamputi], 2018. Az alábbiakban az új kiadás oldalszámait idézem. Fontos kiegészítés ehhez a gyűjteményhez egy posztumusz kiadvány, Zamputi korábbi háromkötetes kiadványának (Zamputi, 1989–1990) folytatása, amelyet a szerző kéziratai alapján jelentettek meg: Zamputi [Zamputi], 2015. Peter Bartl a vizitációs jegyzőkönyvek és missziós jelentések alapján, azok kiadásának részeként tárta fel Albánia katolikus egyházi földrajzát a 16–19. század között: Bartl, 2007–2017.

Szerb Királyság területét, másrészt pedig Szerbiaként hivatkoztak az egykori királyság déli végeire, a mai Koszovó és Nyugat-Macedónia területére, ahol a lakosság jelentős része már a 17. században albán etnikumú volt.²² A Koszovó helynevet csak a Pristina környéki síkságra, az egykori harcmezőre értették.²³ Az „albán” (vagy a humanistáknál „epiróta”) népnevet, a „vlach” vagy a „török” kifejezéshez hasonlóan több értelemben, vagyis nyelvi, területi és társadalmi jelentéssel használták. Albánnak nevezték az albán nyelvet beszélő vagy az Albániának nevezett területről származó személyt, illetve az ezen a területen élő parasztot vagy pásztort, akit ezzel az etnonímmal különböztettek meg a városlakóktól.²⁴ A Propaganda Fide Kongregáció nemzetekre fókuszáló missziós koncepciója szerint munkálkodó albániai katolikus főpapok ebből a többjelentésű középkori terminusból alkották meg a 17. században a kora újkori értelemben vett albán nemzetfogalmat.

A Szenszék az első részletes beszámolókat az albániai és koszovói katolikusokról dalmáciai papok által összeállított vizitációs jelentésekből kapta. Aleksandar Komulović spalatói kanonok és Tommaso Raggio jezsuita szerzetes 1584-ben,²⁵ Marino Bizzi antivari érsek pedig 1610-ben járta végig az észak-albániai katolikus központokat.²⁶ A vizitátorok érdeme, hogy beszámoltak az albániai és dél-szerbiai katolikus közösségek nyomorúságos helyzetéről, különösen az albániai városok hanyatlásáról, a paphiányról, a feltartóztathatatlan iszlamizációról és a népi vallásosságot átszövő kriptokereszténységről.²⁷ Mindkét vizitátor a megoldást egyértelműen a képzett papok számának növelésében látta. Komulović azt javasolta, hogy a pápa Skopjében állítson fel kollégium típusú iskolát, amelyben a papságra készülő balkáni fiatalok tanulhatnak. Tervüket Skopje központi fekvésével indokolták, a várost a török nem háborgatta, az iskola fenntartása pedig nem került volna sokba.²⁸ Bizzi jelentéseiben külön hangsúlyozta az albániai katolikusok katonai jelentőségét Itália védelme szempontjából, és emlékeztetett Skanderbeg hősieles küzdelmeire. Ő is az albániai papnövendékek itáliai taníttatásában, sőt egy önálló balkáni kollégium ala-

22 Ebben a kettős értelemben szerepel a Szerbia-fogalom a 17. századi missziópüspökök jelentéseiben: Fermendžin, 1892b. 187–191., 195–200.; Jačov, 1986. 361–362., 480–492.; Jačov, 1992. vol. I. 342–344., 565–570., vol. II. 199–213.; Jačov, 1998. 10–18., 281–287., 453–457., 470–488.; Bartl, 1979. vol. II. 125–140. Jó áttekintés a koszovói katolikus egyház történetéről: Gasper, 1986.

23 Jačov, 1992. vol. I. 389., 567., vol. II. 202., 204., 404.; Jačov, 1998. 12., 285.; Bartl, 1979. vol. II. 131. A Koszovó helynév változásaira: Malcolm, 1998. 3–5.; Schmitt, 2008. 35–37.

24 Schmitt, 2001. 58–61.

25 A vizitációról készített beszámolót, a vizitátorok rendeleteit és elszámolását közreadta: Tacchella, 1984. 69–77. A vizitáció történetére lásd még: Vanino, 1969. 50–65.; Trstenjak, 1989. 48–52.; Molnár, 2007. 119–120.; Korade, 2013.

26 Vizitációs jelentésének kiadása: Rački, 1888. Albán részről Rački kiadásából, albán fordítással együtt közzétette: Zamputi, 2018. 52–202. Modern szerb fordítása: Bici, 1985. A vizitáció történetére és a jegyzőkönyv tanulságaira lásd: Stadtmüller, 1952; Molnár, 2013.

27 Mái alapvető tanulmányok erről a jelenségről: Stadtmüller, 1955; Skendi, 1967; Bartl, 2016b (1967); Zefi, 2003. 127–178. Első albán nyelvű kiadása: Zefi, 2000; Ukgjini, 2002. 62–132.

28 ARSI Italia vol. 171, fol. 394v–395r. Rómában a javaslatot nem tartották aktuálisnak, mivel a pápa ekkor már a dél-itáliai Leccében készült kollégiumot alapítani az albán és szerb fiatalok számára, ezzel is csökkentve a loretoi illír kollégium túlterheltségét. A leccei kollégium terve végül nem valósult meg. Horvat, 1910. 79–80.; Jurić, 1982. 39.; Tacchella, 1991. 174–175.; Moroni, 2017. 171–173.

pításában látta a katolikus vallás megőrzésének legbiztosabb módját, emellett miszsiók létrehozását és a katolikus hierarchia helyreállítását javasolta a Szentszéknek.²⁹

A két vizitátor írásaiban a vallási és részben katonai szempontokhoz nem társult hangsúlyosan az etnikai-nemzeti gondolat, mivel ők nem albánok, hanem dalmáciai származásúak voltak. Az albániai katolikusok részéről az albán nemzetet említő legkorábbi nyilatkozatokat a 16. század második feléből ismerjük. 1577-ben a priskai (Priskës) és alessioi öregek az új alessioi püspökjelölt érdekében Rómába küldött levelükben már kifejezetten azzal indokolták kérésüket, hogy támogattjuk az albán nemzet szülőtte.³⁰ A 16. század végéről származó legizgalmasabb jelentést Albániáról egy dulcignói (ulcinji) albán származású, Rómában, Padovában és Avignonban tanult jogász, Antonio Bruni készítette 1596-ban. A Noel Malcolm által nemrég felfedezett és ismertetett beszámoló alapos leírás az albán népről, és lényegében tartalmazza azokat az állításokat és információkat, amelyeket a 17. századi misszionáriusok és főpapok jelentései fejlesztenek majd tovább. Bruni szerint az albánok lényegesen nagyobb területen laknak, mint a Dulcignótól és Scutaritól a Korfuval szembeni Bastiáig terjedő Albánia. Az albánok nyelvét a macedónok régi nyelvével azonosította. Az észak-albániai katolikusokat az Oszmán Birodalom legjobban felfegyverzett és leghithűbb keresztényeinek tartotta, akiknek a lelkipásztori ellátását a két püspök, valamint a kevés és szegény pap nem tudta biztosítani.³¹

Az albán identitástudat a Dalmáciából érkező püspökökkel szembeni ellenállás során erősödött meg a 17. század elején. Az albán származású Nicolò Mechaisci stephaniai és Nicolò Bianchi sappai püspökök a helyi papsággal együtt 1602–1603 folyamán számos beadvánnyal ostromolták VIII. Kelemen pápát és környezetének befolyásosabb bíborosait, amelyekben hosszan ecsetelték az Albániában garázdálkodó raguzai papok, Innocenzio Stoicino alessioi püspök, illetve Antonio Velislavi és Francesco Scoroveo apátok által elkövetett bűnöket és károkat. Leveleik tanúsága szerint a Raguzából érkező papok nem ismerték a helyi nyelvet és szokásokat, megvetették az albánokat, visszaéléseket követtek el és engedélyeztek, a helyi egyházi felszereléseket és jövedelmeket Raguzába vitték, a gyűjtött adományokat kereskedésre használták és így tovább. Emiatt a raguzai misszionáriusok visszavonását és albán nemzetiségű püspökök kinevezését kérték a Szentszéktől. Beadványaik nemcsak az idegen papok ellen szólnak még a korabeli egyházi vitákban is szokatlanul élesen, hanem általában a szlávokkal és a raguzaiakkal szemben az albán papság körében élő eleven gyűlöletről is tanúskodnak.³² Ezt a dalmátokkal szemben megfogalmazott katolikus albán identitást egészítették ki az egyébként komplex albán irodalmi programot megvalósító, katekizmust, rituálét és gyóntatási segédkönyvet

29 Lásd a 26. jegyzetben idézett műveket, különösen: Molnár, 2013. 130–135.

30 Zamputi, 1989. vol. I. 344–345.

31 Malcolm, 2015. 435–438., 524–525.

32 ASV Fondo Borghese serie III, vol. 60h, fol. 93r–95v., 97r–101r.; Horvat, 1910. 90–100.; Tacchella, 1984. 83–87.; Malcolm, 2015. 310–311., 437–438. Mechaisci a tizenöt éves háború (1593–1606) idején az albániai oszmánellenes mozgalmak egyik szervezője volt. Bartl, 1974. 90–99. Az albán papságnak a kívülről érkező püspökökkel szembeni engedetlenségére panaszkodott a hercegovinai származású Benedetto Orsini alessioi püspök is 1629-ben írott vizitációs jelentésében. Bartl, 2007. vol. I. 85.

fordító Pietro Budi sappai püspök törökellenes elképzelései. Budi népének vitézségét, rendíthetetlen törökellenességét és szabadságszeretetét hangsúlyozva kívánta az albán nemzetet bevonni egy európai törökellenes vállalkozásba. Meglátása szerint a balkáni török uralom kulcsa Albánia volt, amelyet elfoglalva egész Európából ki lehetett volna űzni a hódítókat.³³

Pietro Massarecchi és az albán nemzeti gondolat koszovói gyökerei

Az albán katolikus nemzeti identitás kialakításában kulcsszerepet játszó főpap, Pietro Massarecchi (Pjetër Mazreku) apostoli vizitátor (1623–1624) és antivari érsek (1624–1634) eszmevilága ebből a két forrásból táplálkozott. Egyrészt világosan látta, hogy az albán katolicizmus túlélésének egyetlen esélye a nemzetközi katolicizmus fő áramába való bekapcsolódás, illetve az illír, vagyis déli szláv katolicizmustól való elkülönülés. Az ő tevékenységében tehát már világosan kimutatható a Propaganda Fide missziós stratégiájának kettőssége, vagyis a hittedjesztés egyetemességének elve mellett a nemzetek sajátos igényeire fókuszáló gyakorlati lelkipásztori stratégia.³⁴

Massarecchi 1584 körül született Prizrenben, albán családból. Tanulmányait Rómában, a Collegio Romanóban végezte nyolc éven át, és noha doktori fokozatot nem szerzett, mégis jó egyházjogásznak és a filozófiában tájékozottnak számított. A Balkánra visszatérve Prokupljében és Szófiában káplánkodott, majd az antivari érsek és a szófiai püspök általános helynöke lett.³⁵ Előbbi minőségében 1617-ben a szerbiai plébánosok számára zsinatot tartott, amelynek határozatai elsősorban a tridentinumi normák szerinti szentségi gyakorlatra, az istentiszteletek rendjére és a példás papi életre helyezték a hangsúlyt.³⁶ A Propaganda Fide Kongregáció megbízásából 1623-ban vizitálta az oszmán uralom alatt levő négy ország, Magyarország, Szerbia, Bulgária és Bosznia katolikusait. Egyházlátogatásának alig túlbecsülhető jelentősége volt a balkáni katolikus missziószervezés szempontjából, mivel a Szentszék az albán pap beszámolója és javaslatai alapján alakította ki a vizitált országok missziós egyházszervezetét.³⁷ Massarecchi instrukciójában Albánia nem szerepelt a felkeresendő területek között, és a kongregáció más vizitátort sem küldött oda, feltehetőleg azért, mert Marino Bizzi jóvoltából alig egy évtizeddel korábbi nagyon részletes beszámoló állt a római központ ren-

33 Zamputi, 1958b. 79–90.

34 A katolikus misszióknak a kora újkori albán nemzettudat alakításában játszott szerepét már a missziós forrásokat közlétező Injac Zamputi is felismerte. Zamputi, 1958a. 187–189. A Propaganda Kongregáció albániai missziószervező tevékenységéről a 17. században a legújabb összefoglalások: Spagnoletti, 2014. 81–104.; Sarro, 2017. A régebbi irodalomból lásd: Matrod, 1924; Borgia, 1935; Granata, 1942; Pandžić, 1972. 309–314.; Bartl, 2016d.

35 ASV Dataria Apostolica, Processus Datariae, vol. 3, fol. 564r–565v, 566v–568r, 579r–580r.

36 Farlatus, 1817. 123–124.

37 Draganović, 1938.; Molnár, 2007. 192–198.

delkezésére, és az idős érsek 1622-ben újabb jelentést intézett a frissen alapított missziós főhatóságához.³⁸

Massarecchi ugyanakkor nem hagyta magát korlátozni, és annak ellenére, hogy Albánia vizitációja nem volt a feladata, jelentésének Szerbiáról szóló fejezetébe – miként írja: hazája iránti szeretetből – mégis beépítette az albán katolikusok megsegítésének programját. Keserűen panaszkolta fel, hogy az albán nemzetre sohasem gondolt senki, pedig nagyon buzgó katolikusok és odaadók a római egyház iránt. Ezért külön kérte a kongregáció prefektusát, Ludovico Ludovisi bíborost, hogy Szerbia és Bulgária protektoraként az albánokat is segítse.³⁹ Massarecchi szemléletes analógiája szerint Albániában olyan súllyal voltak jelen a katolikusok, mint Görögországban vagy Szerbiában a szakadár (szizmatikus) ortodoxok, vagyis az ország megfelelő támogatással a balkáni katolicizmus központja lehetett volna. Prizren környékén és a szomszédos albániai vidékeken 200 albán falu volt, amelyek körében rohamosan terjedt az iszlamizáció. Az albánok a többi európai, sőt ázsiai nemzetől eltérően nem kaptak a Szentszéktől saját kollégiumot, pedig ők voltak a legnyomorultabbak, és egyúttal az ő országuk feküdt a legközelebb Rómához. A pápáság teljesen tudatlan, a püspökök ezért olyan idegenek közül kerültek ki, akik nem értették az albán nyelvet, és keveset használtak a népnek. Nagyon kérte a pápát és a kongregációt, hogy ne zárják ki az albánokat az egyház kebeléből, a püspököket kötelezzék fiatalok nevelésére, és állítsanak fel számukra papnevelő intézetet.⁴⁰

Massarecchit a Szentszék 1624-ben antivari érsekké nevezte ki, és megkapta a szerbiai püspökségek adminisztrációját. A szerbiai katolikusok főpásztoraként rendszeresen látogatta híveit, és fennmaradtak az 1626-ban Skopjében tartott zsinatának dekrétumai is.⁴¹ 1630-ban a kongregáció rábízta a samandriai (smederevói) püspökség és a hódolt Magyarország egyházkormányzatát apostoli adminisztrátor, illetve apostoli delegátus címmel, ezt követően évente hat hónapot Szerbiában, hatot pedig Magyarországon kellett töltenie. Massarecchi lényegében a Propaganda Kongregáció által képviselt egységes missziós stratégiát igyekezett megvalósítani a szerbiai és a magyarországi missziókban: megpróbálta visszaszorítani a római egyházmodell sok szempontból elutasító bosnyák ferenceseket és a püspöki joghatóságot semmibe vevő raguzai kereskedőket, a missziós lelkipásztorkodást pedig Itáliában képzett világi papokra kívánta építeni.⁴² Emellett azonban folyamatosan szem előtt tartotta saját népe, az albánok sajátos lelkipásztori és kulturális szükségleteit is, és ezek kielégítéséhez a Szentszéktől várt segítséget. 1634-ben a szerbiai missziókról összeállított jelentésében ismét részletesen kitért az albánok helyzetének

38 Molnár, 2013. 130–135.

39 „...non essendosi mai fatta alcuna riflessione per la nazione Albanese, tanto Catolica e devota alla Chiesa Romana; poiché sentendosi per avventura fra loro parlare del Pontefice Romano, non v'è huomo, o non donna, non vecchio, né giovane, che non si levi in piedi, o non si cavi la beretta in segno di riverenza.” Draganović, 1938. 7.

40 Uo. 28–29.

41 APF Visite e Collegi vol. 10, fol. 108r–110v.

42 Molnár, 2007. 233–255.

ismertetésére, és megsegítésükre komplex missziós programot javasolt.⁴³ Gondolatmenete ismét az albánok rendkívüli buzgóságának és végtelen nyomorúságának paradoxonából indult ki, de itt már megjelent a kora újkori nemzettudatok egyik fontos gondolata: nemzete nem alávalóbb egyetlen más népnél sem, különösen a vallásosság területén. A többi nemzettel egyenértékű, sőt azok felett álló albánságnak nincsen kollégiuma vagy bármilyen intézményes jelenléte Rómában, amellyel nemcsak a németek, magyarok, görögök és illírek, hanem még a törökök és zsidók is rendelkeznek.⁴⁴

Massarecchi jelentéseiben mindig külön írt Albániáról és (Dél-)Szerbiáról, de lelkipásztori szempontból, éppen a katolikusok albán nemzetisége miatt egységes stratégiát javasolt a két ország számára. Az érsek szerint a szerbiai katolikusok is albán eredetűek. Egy részük ugyan időközben elszlávosodott, de albánoknak hívják őket, és az albán nemzethez tartoznak. Ezért a Szentszéktől kérte egy közös, 16 növendékkel működő szerb–albán kollégium megalapítását Itáliában. Így a közös tanintézetben élő növendékek mindkét helyi nyelvet elsajátítanak, ami nagy előny a lelkipásztori munkában. Az érsek állást foglalt a horvát-szerb nyelv kezdődő standardizációjának kérdésében is: a szerb nyelvet tartotta a legcsiszoltabb szláv nyelvnek, amely hasonló szerepet játszott, mint Itáliában a toszkán nyelv.⁴⁵ A 16. századi kollégiumalapítás csak a nemzeti kollégiumokat létrehozó XIII. Gergely pápa halála miatt maradt el, holott a katolikus vallás és ezzel együtt az albán nemzet fennmaradásához ez elengedhetetlenül szükséges lett volna.⁴⁶

Az albán katolicizmus balkáni jelentőségéről tíz évvel korábban megfogalmazott tézisét továbbgondolva egyenesen azt állította, hogy az Oszmán Birodalomban az albán katolikusok száma nagyobb, mint a szláv katolikusoké együttesen, éppen emiatt egy albán kollégiumnak lenne a legnagyobb jelentősége a balkáni missziók szempontjából. Tagadta az albánok ázsiai eredetének a korban divatos elméletét, és a makedónok leszármazottainak tartotta őket, akiket a szerbek és a bolgárok szorítottak a hegyek közé. Kiemelte nyelvük különlegességét, illetve rövid nemzetkarakterológiát is nyújtott: az albánok végtelenen ragaszkodnak a becsülethez, féltékenyek, kolerikusak, de ha megbékülnek, nagyon barátságosak. Emellett, csatlakozva elődei, Marino Bizzi és Pietro Budi véleményéhez, harcértéküket nagyon

43 APF SOCG vol. 263, fol. 266r–284v. A jelentés teljes kiadása: Zamputi, 1989. vol. I. 428–456. Részleges kiadások: Jačov, 1986. 212–216.; Bartl, 2014. vol. III. 114–118.

44 Csak a 16. század elején találkozunk az albán nemzeti konfraternitás és ispotály, illetve az albán közösség által rendszeresen használt templom említésével Rómában. Esposito, 2017. 168–173.

45 A kortárs katolikus misszionáriusok inkább a bosnyák vagy a dalmát nyelveket javasolták a horvát-szerb nyelvi standardizáció központi dialektusának. Molnár, 2002. 367–425.; Krašić, 2009. 359–380.

46 Érdekes, hogy a balkáni missziók ügyében nagyon tájékozott Francesco Ingoli, a Propaganda Fide Kongregáció titkára sem igazán érezte fontosnak egy önálló albán kollégium felállítását, hanem úgy gondolta: a római görög kollégium biztosíthatja majd az albán papok képzését is. „E perché per multiplicarne le piante et allervarle per la cura dell’anime, da ciascuna natione si dimanda un collegio; per questa Albanese, della quale molte terre e casali sono anche nel regno di Napoli e nella Sicilia, può servire il collegio Greco, che da Gregorio XIII in Roma fu instituito.” Ingoli, 1999. 70. Ugyanakkor a görög kollégiumban 1700-ig a mintegy félszáz italo-albán mellett mindössze három albán végezte tanulmányait, tehát a keleti rítusúak számára alapított kollégium a latin rítusú albániai papság képzésére nem volt megfelelő helyszín. Tspiranlis, 1980. 174–177., 181–182.

magasnak tartotta. Az albán hegyvidéket (Dukagjini) a törökök sohasem tudták elfoglalni, és míg a török hódítás alatt élő szerbek, görögök, bolgárok, bosnyákok és magyarok nem mertek fegyvert hordani, az albánok felfegyverkezve jártak és így is beszéltek a török szandzsákbégekkel. A 12 ezer fegyveres albán férfi bármilyen hatalom ellen félelmetes ellenség lehet, ezért az albán nemzet fennmaradása Európa és főleg Itália elsődleges érdeke, mivel komoly segítséget jelenthet az oszmánok ellen, míg iszlamizálva nagy kárt okozhat a kereszténységnek – vont le a következtetést az érsek.⁴⁷

Massarecchi albán nemzeti apológiájának, akárcsak a korabeli nemzeti diskurzusoknak, a központi eleme a nemzeti büszkeség volt, amelynek forrásait az albánok rendíthetetlen katolicizmusa, kiemelkedő vitézsége és szabadságszeretete jelentette.⁴⁸ Ugyancsak a kora újkori nemzettudatokhoz hasonlóan a nemzeti és a konfeszcionális identitás elválaszthatatlanul összekapcsolódott, és mindkettőt súlyos veszély fenyegette, amelyek megőrzését kizárólag magasan képzett egyházi értelmiségi elit kiképzésével tartotta lehetségesnek. Emellett fontos elemnek számított Massarecchinél, hogy az albán identitás védelmét balkáni, sőt európai jelentőségű üggyé emelte azáltal, hogy a Balkán legjelentősebb katolikus népességének tartotta, amelynek katonai ereje miatt az oszmánellenes harcban is döntő szerepet szánt.

Az antivari érsek az általa vázolt albán missziós programot a gyakorlatban is igyekezett megvalósítani. 1628 elején a skopjei kápolna mellett egy házat akart vásárolni, ahol 4-5 fiatal tanult volna latin grammatikát a helyi káplán vezetésével, hogy ezzel alkalmassá váljanak az itáliai tanulmányokra.⁴⁹ 1630 tavaszán két koszovói ifjút küldött a loretoi illír kollégiumba, de Agostino Garzadoro rektor az egyiket nem fogadta be, mondván: VIII. Orbán pápa brevéje a szerbiai egyházaknak csupán egyetlen helyet engedélyezett, azt is a skopjei egyháznak, míg a másik fiú Prizrenből jött.⁵⁰ Az elutasított koszovói albán fiút Andrea Bogdaninak hívták, és Massarecchi unokaöccse volt.⁵¹

47 Zamputi, 2018. 361–367.

48 Az albán nemzetkarakterológia ezen elemei a misszionáriusok beszámolóinak köszönhetően Rómában is általánosan ismertek lettek. Francesco Ingoli, a Propaganda Fide Kongregáció titkára így jellemezte az albánokat fentebb idézett missziós geográfiai műveben: „Sono gli Albanesi popoli bellicosi e feroci, e ritengono per lo più gli spiriti e la ferocia de’ tempi di Scanderbegh, sotto il quale militavano, e massimamente quelli delle montagne, che non si lasciano, per quanto possono, tiraneggiare dai Turchi, resistendo loro valorosamente con l’armi; e sono in universale, anzi sono tutti li Latini dei que’ paesi huomini inclinati alla religione, e buoni christiani, et hanno in gran riverenza il nome del Papa e li sacerdoti e religiosi; ma per la penuria grande, che ne tengono, sono pervenuti a tanta ignoranza, che molti stanno vicini a cadere o nello scisma de’ Greci o nel Maumetismo; et altri in grandissimo numero si son lasciati, per liberarsi dalle gravezze intollerabili de’ Turchi, indurre a rinegar apparentemente la fede di Christo col farsi Maumetani, credendo nondimeno di potersi salvare, col ritenerla solamente nel cuore.” Ingoli, 1999. 69.

49 APF SOCG vol. 147, fol. 65r., vol. 57, fol. 37r. A kongregáció engedélyezte, de anyagilag nem támogatta a házvásárlást. APF Acta vol. 6, fol. 43r.

50 A loretoi illír kollégiumban 12 dalmáciai fiatal tanulhatott, nyolcan pedig a török uralom alatti területekről jöhettek, a jelzett skopjei mellett két albán is. A prizrenieknek ugyanakkor csak a kollégiumi férőhelyek esetleges növelése esetén tudtak volna helyet biztosítani. A helyek pontos elosztására lásd VIII. Orbán pápa brevéjét (1627. június 1.): Theiner, 1875. 126–127.

51 Fermendžin, 1892a. 398–399.; APF SOCG vol. 148, fol. 295r.

Az érsek nem hagyta annyiban az ügyet, és minden követ megmozgatott a fiú felvétele érdekében. Egy éven át ostromolta Garzadoro rektort és Borgia bíborosprotektort, a Propaganda Fide Kongregációt és annak titkárát, Francesco Ingolit, hogy a fiúnak ne kelljen dolgvégezetlenül visszatérnie hazájába. A rektor elutasításában többek között Bogdani túlkorossága (24 éves volt) és latitudásának szinte teljes hiánya is szerepet játszott, ugyanakkor Massarecchi szerint szorgalma, nyelvtudása és hazája megsegítésének vágya miatt nem találhattak volna hozzá fogható növendéket.⁵² A rektorhoz írott levelében kifejtette: Andreának és más albánnak nagyobb érdeme lesz Istennél, ha megtanul olvasni és megért néhány kazuisztikai könyvet, mint ha más nemzetéből egy Aquinói Szent Tamás válik. Az albánok ugyanis nincsenek megfertőzve az eretnekségekkel, amelyek ellen nagy tudás kell, hanem a paphiány miatt iszlamizálnak. A hit megőrzéséhez pedig egyszerű és világos evangéliumi beszédek kellene, amit Andrea gyorsan el tud sajátítani, mivel nagyon elkötelezett, hogy nemzetén segíthessen, amely teljesen híján volt az anyanyelvén írott könyveknek. Az érsek szerint az önálló albán kollégium alapításának elsősorban az lett volna a célja, hogy a növendékek később megte-remtsék az albán nyelvű vallásos irodalom alapjait. Ha a rektor ismerné a szükség-leteket, akkor is befogadná Andreát, ha az teljesen tudatlan lenne – vonta le az ér-sek a következtetést.⁵³

Bogdani 1630 második felét a kollégiumban töltötte, de nem teljes jogú növendékként. Az érsek panaszai szerint nem engedték tanulni, hanem dolgoztat-ták: 40 főre szolgált fel a refektóriumban, majd utána mosogatott.⁵⁴ A kongregáció a rektor és a bíborosprotektor döntése alapján túlkorossága és nehéz felfogása miatt nem járult hozzá a felvételéhez, ezért némi huzavona után decemberben végül

52 APF SOCG vol. 73, fol. 139r–140r, 143r–v.

53 „Grandemente mi dispiace di non poter io mandar soggetti a cotesto collegio, che siano di sua e mia sodisfattione, come è il povero Andrea, il cui talento, et essa, se s’ha da paragonar con quelli che ricerca la bolla, non è dubbio ne haverà difficoltà. Et <se> non s’haverà riguardo alli estremi bisogni spirituali degli afflitti Albanesi, non solo Andrea, ma la maggior parte o tutti quelli, che saranno mandati da quella natione, saranno esclusi, et così saremo espediti, e poco gioverà l’accrescimento dei giovani fatto per consiglio et opera della Sacra Congregatione de Propaganda Fide. Io per scaricare la mia coscienza si come devo parlar liberamente, così mi muovo a dir con verità quello che sento. Maggior merito sarà appresso Iddio et molto maggior frutto farà Andrea o altri come lui fra la sua natione, se imparerà sola-mente leggere et intender qualche libro de casi in volgare Italiano, che se altri de altra natione diventasse un San Thomaso, perché nessun altro può dar aiuto alli miseri Albanesi, i qualli vogliono celere aiuto, e non esquisita dottrina, che con fatica s’aquista e con lungo tempo, perché per Iddio gratia non sono in-festati da eretici, contra i qualli si vole molta dottrina, ma per mancamento de sacerdoti, e non per alcun credito s’accostano al Mahumetesmo. Né si vuol altro, se non simplici e chiari sermoni evangelici per mantenergli nella fede. Et questo si può aquistar con poco studio et fatica da Andrea, che ha tanto desi-derio di imparar per aiutar la sua natione, che è in tutto priva de libri in sua lingua, danno notabile e degna di compassione. Che però se la Santa Sede desidera la salute di essi per altro devotissimi verso la Chiesa Romana, è necessario, che si faccia collegio a parte per loro con far allevare giovani di rilevato ingegno, i qualli poi traduchino libri nella lor lingua, altrimenti io li dò per spediti. La bolla dice mitius cum his agendum est. E se sapesse l’estrema necessità di quelli, come lo sappiamo noi altri, haverebbe detto per essi almeno, vel prima elementa nescientes, recipiantur, però per quanto ella può, non permetta, la prego, che detto giovane sia escluso.” Massarecchi Agostino Garzadoro rektornak, Novo Brdo, 1630. október 3. APF SOCG vol. 148, fol. 302r.

54 APF SOCG vol. 73, fol. 145r–v.

visszaküldték Szerbiába.⁵⁵ Massarecchi azonban nem nyugodott bele a kudarcba, és azonnal visszaküldte Itáliába, hogy akár a saját költségén is taníttassa.⁵⁶ Végül ezzel a feltétellel 1631. augusztus 6-án visszavették a loretoi kollégiumba.⁵⁷ Az érsek évi 200 scudó tartásdíjából (provisio) évi 36 scudót fizetett Bogdani tanítatására az illír kollégiumnak, ami egyedülállóan nagyvonalú gesztusnak számított, hasonló esettel a balkáni missziók történetében nem találkoztam.⁵⁸ Massarecchi tehát komolyan gondolta, és áldozatok árán is képviselte, amit beadványaiban javasolt a Szentszéknek.⁵⁹ Borgia bíborshoz írott levelében kifejtette: a kongregációnak tudatosítania kellene, hogy nincsen jobb befektetés a fiatalok taníttatásánál, akik utána a nyomorult és szenvedő albán nép között dolgoznak, ezért ha gazdaggá tenné az ég, tíz ifjú taníttatását is vállalta volna.⁶⁰

Bogdani összesen hat év tanulás után, 1636 szeptemberében hagyta el a loretoi kollégiumot.⁶¹ Előjárói szerint nagy kárt nem tett a tudományban, állítólag még a tízparancsolatot sem tudta.⁶² Mindezek ellenére taníttatásával Massarecchi alig túlbecsülhető szolgálatot tett a koszovói albánságnak. Mindenekelőtt ettől kezdve az albánok között arányaiban egyre több koszovói tanult a két itáliai illír kollégiumban, Loretóban és az 1663-ban alapított fermói illír kollégiumban. Az antivari érsekség és a skopjei püspökség a 17–18. században 59 növendéket küldött a két itáliai tanintézménybe, ez az összes albán tanuló majdnem 30 százaléka.⁶³ A Propaganda Fide Kongregáció kollégiumában, a Collegio Urbanóban 1633 és 1686 között 16 albán fiatal végezte tanulmányait, közöttük Francesco Bianchi (Frang Bardhi) és Andrea Bogdani unokaöccse, Pietro (Pjetër) Bogdani is.⁶⁴

Az albániai püspökségekhez hasonlóan a koszovói egyházmegyék főpapjai is zömmel a három kollégium diákjai közül kerültek ki,⁶⁵ és nagyon jelentős mértékben járultak hozzá az albán írott nyelv és irodalom fejlődéséhez. Andrea Bogdani

55 APF Acta vol. 7, fol. 112r., 142r., 192r–v., 295r.; APF Lettere vol. 10, fol. 150r–v., vol. 11, fol. 35v.

56 APF SOCG vol. 73, fol. 146r.

57 Demiraj, 2017. 25.

58 APF SOCG vol. 58, fol. 112v.

59 Bogdani eltartásának fizetése alól 1633-ban mentette fel a kongregáció. APF Acta vol. 8, fol. 227v–228r.

60 „Deve la Sacra Congregatione persuadersi, che non v'è spesa né denaro meglio impiegato, ch'in allevar giovani, che siano per essere operarii in questa vigna della misera et afflitta natione Albanese hormai destrutta più per mancamento de sacerdoti, che per tirannia de' Turchi. E se i cieli m'havessero fatto ricco, come si crede in queste parti d'essere molti in cotesta corte, non Andrea solo, ma dieci con lui speserei.” Massarecchi Gaspar de Borja y Velasco bíborosnak, Prokuplje, 1631. október 15. APF SOCG vol. 58, fol. 114r.

61 Jačov, 1986. 251.; Demiraj, 2017. 25.

62 Jačov, 1986. 264–265.

63 Moroni, 2017. 174–175.; Demiraj, 2017. 23–37.

64 A Collegio Urbano anyakönyve máig kiadatlan: *Registro dei nomi, cognomi ecc. ecc. degli alunni di Propaganda Fide raccolti dal Rettore Bonvicini, ordinato poi il tutto da L. X. Figari (1633–1753)*. Archivio del Pontificio Collegio Urbano De Propaganda Fide, Pos. VII, vol. 1, pag. 1–160. Az oszmán Balkán súlyát mutatja a Propaganda Fide Kongregáció misszionárius utánpótlás-nevelésében, hogy a kollégium első öt diákja, akik 1633. június 12-én felvételt nyertek az intézménybe, mind balkáni területről (Dalmácia, Albánia, Erdély) jöttek, és a névsorban az első bejegyzett növendék a sappai Francesco Bianchi, a későbbi püspök és szótáríró. Uo. pag. 1–3.

65 Moroni, 2017. 178–179.

ochridai, majd skopjei érsek egy azóta elveszett albán nyelvtant állított össze, és nagybátyjához hasonlóan ő is több koszovói növendéket küldött Loretóba.⁶⁶ Unoka-öccse, Pietro Bogdani scutari püspök, majd skopjei érsek pedig a legjelentősebb 17. századi albán nyelvű vallásos mű, a *Cuneus Prophetarum* (Padova, 1685) szerzője volt. A könyv az első albán nyelvű önálló munka, ebben a minőségében az albán irodalmi nyelv és gondolkodás legfontosabb emléke a 17. századból.⁶⁷ Jellemző szerzőjének albán nemzeti tudatosságára, hogy művének kinyomtatását nemcsak hitvédelmi szempontból tartotta fontosnak, hanem a török, görög és szerb környezet miatt veszélyeztetett albán nyelv megőrzése érdekében.⁶⁸ Pietro Bogdani emellett jelentős szerepet vállalt a krétai, majd a moreai háború idején az albán katolikusok törökellenes mozgalmainak szervezésében is.⁶⁹ Pietro Massarecchi nemzeti missziós programjának és tudatos utánpótlás-nevelésének köszönhetően tehát Koszovó az albán nemzeti identitás kialakulásának egyik bölcsője lett. A koszovói albán főpapok jelentős súlyra tettek szert az albán nemzeti diskurzus formálásában, az albán nyelv és irodalom fejlődésében, illetve az albánság katonai megszervezésében, ezzel jelentősen hozzájárultak az etnikai-nyelvi-kulturális jelenségek kora újkori értelemben vett albán nacionalizmussá formálásában.

Francesco Bianchi és az albán nemzettudat történeti megfogalmazása

Ezt a gyakorlati, konfesszionális és katonai-politikai nemzetépítést egészítette ki az albán történeti múlt katolikus konstrukciója, amelynek a kora újkori nemzeti identitásokhoz hasonlóan legfőbb jellemzője, hogy egy másik, ezúttal a szomszédos horvát-dalmát, korabeli elnevezéssel illír nacionalizmussal szemben fogalmazódott meg. A 16–17. századi illirizmus rendkívül összetett szellemi mozgalom volt, számos irányzattal, amelyek egy szűkebb vagy tágabb, konfesszionális vagy konfessziók feletti (déli) szláv identitás kimunkálását tűzték ki célul. Az illirizmus több ponton került szembe a szomszédos népek (magyarok, albánok, szlovének) hasonló nemzeti diskurzusaival, hol a szeparációs, hol pedig az integrációs törekvései miatt.⁷⁰ Ez utóbbi kirívó példáját jelenti a boszniai származású Ivan Tomko Mrnavić zágrábi

66 Premrou, 1926. 329–330.; Redžepagić, 1965. 151–154.

67 Bogdani, 1977; Bartl, 2016c. A Pietro Bogdanira vonatkozó források jelentős részben megjelentek: Marlekaj, 1989; Marquet, 1991; Marquet, 1997.

68 Így ír műve megírásának motivációjáról: „...avertendo, che l’Albania ha grandissima scarsezza e quasi affatto priva di libri in propria lingua, a segno tale che non solo perciò acciecati gli popoli dall’ignoranza vivono fra infiniti errori et abusi, pericolando nelli medemi fondamenti della santa fede per non havere come apprendere le scienze, ma anche trovandosi la natione tra Turchi, Greci e Serviani di continuo la lingua va perdendosi, ha per tanto il vescovo [i. e. Bogdani] stimato necessario anzi obbligo della sua carica di rimediare a sì grandi inconvenienti con tentare al possibile di rimuovere in parte le doppie tenebre, cioè il peccato et ignoranza del suo grege con essersi indotto a scrivere nella lingua Albanese sua naturale la venuta del Messia, diffondendosi principalmente contro quelli errori, che egli ha scoperto, vanno serpeggiando tra quella gente.” Jačov, 1998. 377–378., 389–390.

69 Malcolm, 1998. 142–151.; Bexheti, 2009. 33–123. passim; Nadin, 2017.

70 A bőséges irodalomból itt csak a két legújabb monográfiát idézem: Fine, 2006; Blažević, 2008.

kanonok, majd boszniai püspök, akinek megalomán elképzelései és gátlástalan történeti hamisításai már saját korában is sok ellenreakciót váltottak ki.⁷¹

Az egyébként alacsony sorból származó Tomkó 1632-ben Rómában adta ki saját családja történetét tárgyaló művét. Ebben a teljes korabeli történeti hagyománnyal szembenelve, számos hamisított adattal és oklevéllel alátámasztva ismertette a dicsőséges Mrnavić dinasztia történetét, amely szerinte Vukašin szerb uralkodótól származott, és amelynek rokonságához számos dicsőséges illír família és személyiség tartozott, így a Hunyadiak (Korvinok), Berislavićok, Mrnjavčevićék, végül az általa illírként tárgyalt Kastriota család és vele együtt Skanderbeg is.⁷² Ugyanakkor a humanista történetírói hagyomány, mindenekelőtt a törökverő hős évszázadokig mértékadó életrajzát jegyző Marino Barleti Skanderbeget egyértelműen albánnak, epirótának tartotta, és orális kultusza a Balkánon csak az albán katolikusok között élt tovább.⁷³

Mrnavić történetírói gesztusa és illír imperializmusa nyílt támadás volt az albán humanista és katolikus hagyomány ellen, amelyre az ekkor már formálódó albán nemzettudatot képviselő főpapok egyike, Francesco Bianchi sappai püspök válaszolt. Francesco Bianchi Pietro Budi és Pietro Bogdani mellett a 17. századi albán kultúrtörténet legjelentősebb alakja volt, ugyanis 1635-ben a római Polyglotta nyomdában ő adta ki az első latin–albán szótárt.⁷⁴ Mrnavić ellen írott 76 oldalas pamfletje 1636-ban jelent meg Velencében, a balkáni missziós könyvkiadásban kulcsszerepet játszó Marco Ginammi nyomdájában, a velencei szenátus támogatásával.⁷⁵ A könyvet éppen ezért Francesco Erizzo dózsának és a szenátusnak ajánlotta, illeszkedve ezzel az albán katolikus emigráció évszázados velencei orientációjához.⁷⁶ A tudós olvasókhöz intézett ajánlásában kiemelte: kénytelen volt tollat ragadni, amikor az albánok győzhetetlen vezérét elvitatják nemzetétől és más nemzethez számítják.⁷⁷ A könyvet püspöki kinevezése után, Rómából Albániába való visszatérése előtt írta meg, a haza becsülete és honfitársai iránti szeretete miatt. Egy példányt elküldött belőle a Propaganda Fide Kongregációnak is.⁷⁸ Francesco

71 Tomkó életrajzának máig az egyetlen alapos feldolgozása: Galla, 1940. Történetírói működéséről legújabbban: Tvrtković, 2008.

72 Mrnavić Tomko, 1632.

73 Schmitt, 2009. 301., 403–404. Fontos régebbi tanulmány: Zamputi, 1967.

74 Demiraj, 2008. Bianchi életére és működésére lásd a születésének 400. évfordulóján rendezett pristina konferencia anyagát: *Frang Bardhi*, 2007. Lásd még: Çobani, 2006. 21–65., 155–157. A Propaganda Fide Kongregáció által irányított albán missziós irodalmi programra lásd: Bartl, 1983–1984; Elsie, 1995. 41–84. passim; Genesin–Matzinger, 2017.

75 Blancus, 1636. Albán fordítása 1957 és 2007 között négy kiadásban is napvilágot látott: Bardhi, 1957. Az *Apológiáról* újabban több elemzés is megjelent albán szerzők tollából: Shpuza, 2007; Lajçi, 2007; Culaj, 2007; Bramo, 2018.

76 Blancus, 1636. 3–5.; Schmitt, 2009. 299–300.

77 „Porro quam graves me ad stringendum calamum incitaverint causae, cum fortissimum ac invictissimum Epirotarum seu Albanensiorum ducem Scanderbegum nationi suae Epirensi denegari, alienaeque adscribi viderem, tibi benigne Lector, considerandum omitto. Quare si conatus mei inanes et irriti prorsus evaserunt, temerarii certe nullo pacto censendi sunt; cum scribendi desiderium reprimere nequaquam potuissem, nisi et mihi et Patriae meae deesse turpiter voluissem.” Blancus, 1636. 7.

78 „Essendo Giorgio Castriotto detto per li suoi fatti illustri Scanderbegh, nato nell’inclita città di Croia metropoli dell’Albania da progenitori Albanesi, secondo che attestano li scrittori di quei tempi e doppo, et

Ingolinak, a kongregáció titkárának tetszett ugyan a könyv, de a Mrnavić elleni támadást durvának találta, és általában helytelenítette, hogy két püspök ilyen kérdésekben viszálykodik.⁷⁹

Bianchi a mű első félszáz oldalán Mrnavić állításait és az általa közölt hamisított okleveleket szembesítette a humanista történétírók adataival és véleményével, amely alapján – nem alaptalanul – történétíróként hiteltelenítette vitapartnerét. Kiindulópontja, hogy Mrnavić a teljes korábbi történétírói hagyománnyal szembe fordult, adatai vizsgolt teljesen hamisak és nem állják ki a legtriviálisabb történeti kritikát sem. Ezt követően a könyv utolsó harmadában szisztematikusan elősorolta mindazokat a korabeli forrásokat, történétírókat, sőt költőket, akik Skanderbeget és családját albánként, epirotaként említik. A sappai püspök egyetlen olyan szerzőt sem ismert, aki az albán hadvezért szláv nemzetiségűnek állította vagy a szerb királyok leszármazottjának tartotta volna.⁸⁰ A nemzetük dicsőségét olyannyira kiemelő dalmáciai és raguzai történétírók, mint például Mauro Orbini, sem tartották illírnek, hanem mindig albánként említették.⁸¹

Bianchi emellett felidézte a törökök számára megközelíthetetlen albániai hegyvidék, Pulati és Dukagjini lakóinak szóbeli hagyományát, amely szerint a Kastriot család az ő vidékükéről származott.⁸² Skanderbeg alakja az albán főpap szerint élénken élt az albánok emlékezetében, összejöveteleiken őseik szokása szerint énekelni is szoktak hőstetteiről, és Epirus sárkányának nevezték.⁸³ A sappai püspök végkövetkeztetése szerint vagy a vitapartnerre téved, vagy pedig a jeles íróktól és ural-

secondo che corre opinione commune del volgo, con ragion vien ad esser Albanese. Si che vedendolo con falsi fundamenti da monsignor Giovanni Tomco vescovo di Bosna ascritto alla natione Schiavona, mi spinse tanto l'honor della Patria e natural affetto de paesani, che mi posi a legger tutti quelli scrittori possibili, che a tempo del detto Scanderbegh e doppo notavano l'huomini illustri, quali unitamente dicono Scanderbegum nostrum Epirotam seu Albanensium fuisse, et aggregari in modo d'appologia o historiola, che qui in Venetia con la charità di questa Serenissima Repubblica la posi in presente forma, accioché apponesse la verità." Bianchi Francesco Ingolinak, a Propaganda Fide Kongregáció titkárának, Velence, 1636. június 1. APF SOCG vol. 15. fol. 353r. Ugyanerről ír: Uo. fol. 348r, 349r.

79 APF SOCG vol. 15. fol. 353. v.

80 Ez nem jelenti azt, hogy Skanderbeg ne állt volna rokonságban szerb dinasztiákkal: a Kastrioták és a Brankovićok több családi szálon is kötődtek egymáshoz. Ettől viszont kétségtelenül nem lettek szerbtudatúak, és főleg nem voltak Ivan Tomko Mrnavić ősei. Schmitt, 2009. 45.

81 Blancus, 1636. 53–76.

82 Dushi, 2007.

83 Blancus, 1636. 70–71. „Nec leve desumi potest argumentum ex incredibili amore Epirotarum erga Scanderbegum, qui profecto non ita eum supramodum dilexissent, ni Epirota ipse fuisset Scanderbegus. Constat hoc, quia non libenter sub alienae nationis duce Epirotae militant, quod autem eum summe amaverint, patet quia saepissime eius milites (ut in historiis legimus) maxima subibant pericula ob eiusdem Scanderbegi conservationem, et usque ad hodiernum diem assidue nostrates colloquuntur de ipso, eiusque res gestas in conviviis alta voce (ut diximus) canunt, atque praecipuo nomine, per antonomasiam, Scanderbegum nostrum, *Culscedra e Arbenit*, id est Draco Epiri appellant, quae voces, cum pronuntiantur, ipse solus Scanderbegus intelligitur.” Uo. 74–75. A Skanderbegről és Leka Dukagjinnról szóló hősénekekről 1637-ben írott jelentésében is megemlékezett: „Hanno assai de costumi gentilli, et così more antiquorum nei loro convivii e per le vie e nel lavoro cantano con alta voce li fatti illustri dei loro huomeni grandi, e specialmente del invitissimo signor Giorgio Castriota detto Scanderbegh e dell illustrissimo signor Lecha Ducagino lor prencipe e signore.” Zamputi, 1958a. 204–205.; Bartl, 2014. vol. III. 125.

kodóktól kezdve az egész albán népig bezárólag mindenki más.⁸⁴ Bianchi munkája világosan utal arra, hogy a velencei albán emigráció által ápolt humanista tudós emlékezet és az észak-albániai katolikus lakosság szóbeli hagyománya között kölcsönhatások voltak, és a két nagyon eltérő regiszteren konstruált Skanderbeg-kultusz együttesen képezte a kora újkori albán katolikus nemzeti identitás egyik legfontosabb hivatkozási pontját.⁸⁵ A Bianchi–Mrnavić-vita során került először élesen előtérbe Skanderbeg nemzeti hovatartozása, amely megelőlegezte a törökverő hős etnikai identitása körüli 19. századi szerb–horvát–görög–albán polémiákat.⁸⁶

A 17. századi fejlődés és a 18. századi megtorpanás

Massarecchi missziós programja és a Mrnavić–Bianchi-konfliktus kialakította azokat a fogalmi és tartalmi kereteket, amelyekben az albán nemzeti identitásról a 17. századi katolikus főpapok és misszionáriusok gondolkodtak. Az 1630-as évektől megszaporodó jelentések folyamatosan megemlékeztek az albánok bátorságáról, fegyveres erejéről, a hegylakók szabadságáról, amit kivívtak a török uralom alatt, és rendszeresen jelezték a lehetőséget: egy törökellenes európai katonai vállalkozás esetén az albánok lehetnek a legerősebb szövetségesek a Balkánon. A főpapok és misszionáriusok által összeállított vizitációs beszámolók és országleírások földrajzi, történelmi és néprajzi ismertetései jelentős mértékben hozzájárultak a kora újkori albán nemzeti identitás legfontosabb tartalmi elemeinek és toposzainak megfogalmazásához.⁸⁷ A Szerbiáról szóló beszámolóknak továbbra is központi eleme maradt a koszovói albán katolikusok helyzetének ismertetése.⁸⁸ Pietro Bogdani 1661-ben készített jelentésében már kifejezetten arról írt, hogy Szerbia katolikusai szinte mind albániai eredetűek, és nagyon szilárdan ragaszkodnak vallásukhoz, ezért Szerbiában a katolikus hitet albán hitnek hívják. Ennek bizonyítékeként egy helyi mondást is idéz: „Egy jó albán nem lehet jó török.”⁸⁹

Az albániai és a koszovói főpapok közötti joghatósági küzdelmekben az 1620-as évektől kezdve gyakran megjelent az illír és az albán klérus közötti régi ellentét. A dalmáciai és hercegovinai származású püspökök és misszionáriusok szerint az albán papok nem engedelmeskedtek a kívülről érkező prelátusoknak, és

84 „Ex quibus omnibus necessario sequitur, quod si non errat Tomcus, dum dicit Scanderbegum fuisse Slavum, errant tot scriptores, principes ac reges, dum asserunt Scanderbegum Epirotam seu Albanensium fuisse. Utrum autem errant tot gravissimi et celeberrimi scriptores, tot illustrissimi excellentissimique principes, tot serenissimi atque potentissimi reges adducti, ac universalis praesertim nostrae gentis existimatio, Tomcus, an qui pro suo instituto laborat, nemo est, qui non videat.” Blancus, 1636. 75.

85 Grajčevci, 2007.

86 Schmitt, 2009. 301–309.

87 Lásd a 18–21. jegyzetben idézett forráskiadványokban az albán katolikusokról szóló jelentéseket, amelyekben a jelzett tartalmi elemek visszatérő toposzokként jelennek meg.

88 Gasper, 1986. 149–157.; Bartl, 2006.

89 „I cattolici del Regno di Servia quasi tutti sono oriundi da Albania scesi da monti ad habitar in detto regno. Sono tutti di rito latino, et la fede catholica per antonomasia vien chiamata in Servia la fede Albanese, perché sono questi tenacissimi della religione, et da questo deriva il proverbio *un buon Albanese non può esser un buon Turcho.*” Jačov, 1992. vol. II. 202.

akadályozták a munkájukat, az albán klérus pedig ragaszkodott az albán nemzet-hez tartozó, albánul tudó főpapok kinevezéséhez.⁹⁰ Az albán klérus és a kereskedőréteg, illetve a dalmáciai és boszniai papság közötti ellentétek sem csillapodtak, és több fronton is folytatódtak a 17. század második felében. A szembenállás elméleti csúcspontját a római Szent Jeromos-templom körüli illír intézmények, vagyis a konfraternitás és a káptalan tagságára, illetve az ispotály vendéglátására jogosult személyek körének meghatározása körüli vita és az annak során keletkezett értekezések jelentették 1652 és 1655 között.⁹¹

A konfliktus egy szlovén és egy albán kanonokjelölt személye körül robbant ki, ezt követően a dalmátok, a bosnyákok és a horvátok a konfraternitásból is ki akarták szorítani az albánokat és az örökös tartományokból érkezőket. A vita tétje nem volt kisebb, mint hogy meg kellett határozni: ki az illír. A többéves pert végül a Sacra Romana Rota bírósága döntötte el 1655-ben hozott ítéletében. Ennek következtében a dalmát Jeronim Paštrić által képviselt katolikus kisillír koncepció győzedelmeskedett, vagyis Rómában Horvátország, Szalvónia, Dalmácia és Bosznia lakói számítottak hivatalosan illíreknek.⁹²

A konfliktus részben a Propaganda Fide Kongregáció környezetében működő dalmát és albán lobbi harcának is felfogható, mert közvetlen hatással volt a szerbiai, dél-dalmáciai és észak-albániai főpapi székek betöltésére is.⁹³ Az erősödő öntudatú albánok mind nehezebben fogadtak el szláv püspököt, mivel egyre több albán fiatal nyert magas képzést az itáliai kollégiumokban. 1657-ben az antivari érsekség, 1682-ben pedig a sappai püspökség betöltése miatt feszült egymásnak a két nemzeti érdekcsoport. Az antivari érsekség esetében a dalmátok tiltakoztak az ellen, hogy Albániához sorolják a várost, mert szerintük ezzel az albánok ismét jogot formálhatnának a Szent Jeromos-ispotály férőhelyeire.⁹⁴ 1682-ben pedig hat velencei albán kereskedő a dél-dalmáciai Marin Jelić sappai püspökségét akarta megakadályozni arra hivatkozva, hogy külföldi, és az albán nyelvet sem tudja.⁹⁵ Negatív példaként éppen Pietro Bogdani volt scutari püspököt említették, aki ugyan beszélt albánul, de szerintük nem volt albán nemzetiségű, és ezért a török hatóságok nem engedték működni.⁹⁶ Ez a felfogás Koszovó és Albánia integrációjának

90 Zamputti, 2018. 329., 447., 467.; Zamputti, 2015. 49., 52., 158–174. passim, 235–240., 421.; Bartl, 2007. vol. I. 85.

91 A vita során keletkezett források közül szempontunkból különösen is érdekesek a Jeronim Paštrić hagyatékában fennmaradt értekezések az albán nemzet és nyelv eredetéről. *Allegationes de situ civitatum Alessii, Scutari, Antibari et de origine nationis et linguae Albanorum de Asia*. Arhiv HAZU Ms. IV. c. 33. A kéziratgyűjtemény tartalmára lásd: Golub, 1970–1971. 350–352.

92 A vita történetének alapos áttekintése: Golub, 1968–1969.

93 Radonić, 1946. 63–83.; Blažević, 2008. 252–253.

94 Jačov, 1992. vol. I. 591–592.

95 Jačov, 1998. 517–529.; Bartl, 2014. vol. III. 186–190.; Moroni, 2017. 192–193.

96 „Ci motivò l’esempio, se bene a noi noto del monsignor Bogdani vescovo di Scutari et hora arcivescovo d’Oscopia, quale, se bene haveva la lingua Albanese, per non esser Albanese fu talmente perseguitato con vanie da Turchi, che diciasette anni, che fu vescovo di Scutari, non potè mai cresimare tanto i popoli di quel borgo quanto delle terre e luoghi circonvicini. (...) Ci soggiunse considerandoci, se il Bogdani col haver la lingua, per non esser Nationale, non ha potuto risieder e ministrar i sacramenti riservati al vescovo solo, né far altre funtioni et offitii episcopali, il Jelich potrà farlo senza esser Nationale et haver lingua; (...)”

hiányosságára és az albán nemzetfogalom formálódásának részlegességére utal, mivel kizárólag az albániai területről származókat tekintette a nemzet tagjainak.

Végezetül joggal merül fel a kérdés: miért állt meg ez a fejlődés, és miért nem hagyományozódott tovább a katolikus albán nemzeti identitás a 19. századig, hogy a szerb ortodox egyházi nemzeteszméhez hasonlóan egyfajta alapját, szubsztrátumát jelentse a modern világi nemzettudatnak? Az ugyanis kétségtelen, hogy a 19. század végi albán nemzeti ébredés nem merített ebből a tradícióból. A válasz nyilván további alapos kutatásokat igényel. Annyit azonban már most megállapíthatunk, hogy a 17. század végi kataklizma, a visszafoglaló háborúk pusztításai gazdaságilag, társadalmi és katonai-politikai súlyukat tekintve, valamint intellektuálisan is jelentéktelenné tették a balkáni katolikusokat, különösen a kereskedelemmel foglalkozó középosztályt és az egyházszervezetet.⁹⁷ A 18. században az európai hatalmak és a Szentszék, a Propaganda Fide Kongregáció is kevesebb érdeklődést mutatott az Oszmán Birodalomban élő katolikusok irányában, részben az előző századok katonai terveinek kudarcra, részben pedig magának a katolikus lakosságnak az eljelentéktelenedése miatt.⁹⁸ A kivándorlás, a megtorló akciók és az erőszakos iszlamizáció által sújtott katolikus lakosság nem volt képes a nemzeti büszkeség hordozására.⁹⁹ Az albán katolikusok a bosnyákokhoz és a bolgárokhoz hasonlóan nagyon súlyos veszteségeket szenvedtek, és a 18–19. században a növekvő létszámarányú, gazdasági és társadalmi szempontból is megerősödött muszlim albánsággal szemben nem voltak képesek hiteles, katolikus felekezeti alternatívát képviselni az újkori albán nemzetépítés folyamatában. Ennek ellenére, akárcsak az európai nacionalizmus genezisének vizsgálatakor, az albánok és a többi balkáni nemzet esetében sem hagyhatjuk figyelmen kívül a nemzeti tudat korai megnyilvánulásait, mivel ezek ismerete nélkül az újkori és jelenkori fejlődéséről is csak hiányos és féloldalas képet alkothatunk.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadatlan források

APF = Archivio storico della Sacra Congregazione per l'Evangelizzazione dei Popoli o de „Propaganda Fide”

Acta = Acta Sacrae Congregationis

Lettere = Lettere e Decreti della Sacra Congregazione

SOCC = Scritture Originali riferite nelle Congregazioni Generali

Archivio del Pontificio Collegio Urbano De Propaganda Fide

come un poveruomo, forastiere e senza lingua, qual è il Jelich, potrà risiedere et adempir agl'oblighi episcopali.” Bartl, 2014. vol. III. 188.

⁹⁷ Molnár, 2014.

⁹⁸ Heyberger, 1994. 185–207.

⁹⁹ Bartl, 2016a.

Arhiv HAZU = Arhiv Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti (Zagreb)

ARSI = Archivum Romanum Societatis Iesu

ASV = Archivio Segreto Vaticano

2. Kiadott források és szakirodalom

L'Albania nell'Archivio di Propaganda Fide

2017 *L'Albania nell'Archivio di Propaganda Fide. Atti del Convegno internazionale Città del Vaticano, 26–27 ottobre 2015*. A cura di Ndreca, Ardian. Città del Vaticano, 2017. (Geographia Evangelica, 1.)

Anderson

1983 Anderson, Benedict: *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London–New York, 1983.

Armstrong

1982 Armstrong, John: *Nations before Nationalism*. Chapel Hill, 1982.

Bardhi

1957 Bardhi, Frang: *Skënderbeu. Apologji*. Perktheu nga latinishtja Stefan I. Prifti. Tiranë, 1957.

Bartl

1974 Bartl, Peter: *Der Westbalkan zwischen Spanischer Monarchie und Osmanischem Reich. Zur Türkenkriegsproblematik an der Wende vom 16. zum 17. Jahrhundert*. Wiesbaden, 1974. (Albanische Forschungen, 14.)

1979 Bartl, Peter: *Quellen und Materialien zur albanischen Geschichte im 17. und 18. Jahrhundert*. Vol. 2. *Notitie uniuersali dello stato di Albania, e dell'operato da Monsig.r Vincenzo Zmaieulich Arciuescouo di Antiuari Visitatore Apostolico dell'Albania: Nachtrag zum Briefwechsel Vinzenz Zmajevics*. München, 1979. (Albanische Forschungen, 20.)

1983–1984 Bartl, Peter: Albanischer Buchdruck in Italien (16–18. Jahrhundert). In: *Münchner Zeitschrift für Balkankunde*, 5. (1983–1984) 113–119.

1995 Bartl, Peter: *Albanien. Vom Mittelalter bis zur Gegenwart*. Regensburg, 1995.

2006 Bartl, Peter: Geistliche Visitationsberichte als Quellen zur albanischen Volks- und Kirchengeschichte. Die Erzdiözese Skopje. In: *Die Albaner in der Republik Makedonien. Fakten, Analysen, Meinungen zur interethnischen Koexistenz*. Hrsg. v. Kahl, Thede – Maksuti, Izer – Ramaj, Albert. Münster, 2006. 21–37. (Wiener Osteuropa Studien, 23.)

2007–2017 Bartl, Peter: *Albania Sacra. Geistliche Visitationsberichte aus Albanien*. Vol. I. *Diözese Alessio*. Vol. II. *Diözese Durazzo*. Vol. III. *Diözese Sappa*. Vol. IV. *Diözese Pulati*. Wiesbaden, 2007, 2011, 2014, 2017. (Albanische Forschungen, 26:1–4.)

2016 Bartl, Peter: *Die Albaner in der europäischen Geschichte. Ausgewählte Aufsätze*. Hrsg. v. Demiraj, Bardhyl – Elsie, Robert. London, 2016. (Albanian Studies, 28.)

2016a Bartl, Peter: Die katholische Kirche im Mittelalter und unter osmanischer Herrschaft. In: Bartl: *Die Albaner in der europäischen Geschichte*, 557–575.

2016b Bartl, Peter: Kryptochristentum und Formen des religiösen Synkretismus in Albanien. In: Bartl: *Die Albaner in der europäischen Geschichte*, 588–601.

2016c Bartl, Peter: Pjetër Bogdani und die Anfänge des albanischen Buchdrucks in Italien. In: Bartl: *Die Albaner in der europäischen Geschichte*, 177–199.

2016d Bartl, Peter: Relazioni ecclesiastiche fra l'Albania e l'Italia nei secoli XVII e XVIII. In: Bartl: *Die Albaner in der europäischen Geschichte*, 119–131.

Bexheti

2009 Bexheti, Nuri: *Der „Große Türkenkrieg“ und die Albaner. Die militärische Präsenz der Balkanvölker am „Großen Türkenkrieg“*. Saarbrücken, 2009.

Bici

1985 Бици, Марин: *Искушења на путу по Црногорском Приморју, Албанији и Србији 1610. године*. Превод с италијанског, предговор и напомене: Вучковић, Никола. Будва, 1985. (Библиотека Анали Будве.)

Blancus

1636 [Blancus, Franciscus] *Georgius Castriottus Epiroensis vulgo Scanderbegh, Epirotarum Princeps fortissimus, ac invictissimus Suis et Patriae restitutus. Per Franciscum Blancum De Alumnis, Collegii de Propaganda Fide Episcopum Sappatensem, et Sardensem, necnon Pulatensium, aliorumque Albaniae Populorum Administratorem*. Venetiis: Typis Marci Ginammi, 1636.

Blažević

2008 Blažević, Zrinka: *Ilirizam prije ilirizma*. Zagreb, 2008.

Bogdani

1977 Bogdani, Pjetër: *Cuneus prophetarum a Pietro Bogdano. Patavii MDCLXXXV*. München, 1977. (Beiträge zur Kenntnis Südosteuropas und des Nahen Orients, 24.)

Borgia

1935 Borgia, Nilo: *I monaci basiliani d'Italia in Albania. Appunti di storia missionaria. Secoli XVI–XVIII*. Roma, 1935. (Pubblicazioni dell'Istituto per l'Europa Orientale. Seconda serie, XXVII.)

Bramo

2018 Bramo, Elvis: Means of Linguistic Expression in Frang Bardhi's Apology of Scanderbeg – On the Occasion of the 550th Anniversary of the Death of the National Hero. In: *European Journal of Language and Literature Studies*, 4. (2018) 3. sz. 23–30. DOI: <http://dx.doi.org/10.26417/ejls.v4i3.p23-30>.

Clayer

2007 Clayer, Nathalie: *Aux origines du nationalisme albanais. La naissance d'une nation majoritairement musulmane en Europe*. Paris, 2007.

Çobani

2006 Çobani, Tonin: *Frang Bardhi dhe Relacionet e tij. Botohet me rastin e 400-vjetorit të lindjes*. Zagreb, 2006.

Cordignano

1934 Cordignano, Fulvio: Geografia ecclesiastica dell'Albania dagli ultimi decenni del secolo XVI alla metà del secolo XVII. In: *Orientalia Christiana Periodica*, 36. (1934) 229–294.

Culaj

2007 Culaj, Lush: Batleti si burim historiografik i Bardhit. In: *Frang Bardhi*, 219–228.

Csaplár-Degovics

2010 Csaplár-Degovics Krisztián: *Az albán nemzettévalás kezdetei (1878–1913). A Rilindja és az államalapítás korszaka*. Bp., 2010.

Demiraj

2008 Demiraj, Bardhyl: *Dictionarium latino-epiroticum. Per R. D. Franciscum Blanchum, (Romæ 1635)*. Shkodër, 2008.

2017 Demiraj, Bardhyl: Rishtarë shqiptarë në Kolegjin Ilirik të Loretos. II. Klasifikimi i dokumentacionit arkivor. In: *Shëjzat – Pleiades, Series Nova*, 2. (2017) 1–2. sz. 22–55.

Dompnier

1996 Dompnier, Bernard: La Compagnie de Jésus et les missions de l'intérieur. In: *Les Jésuites à l'âge baroque (1540–1640)*. Ed.: Giard, Luce – Vaucelles, Louis de. Grenoble, 1996. 155–179.

Draganović

1938 Draganović, Krunoslav: Izvješće apostolskog vizitatora Petra Masarechija o prilikama katol. naroda u Bugarskoj, Srbiji, Srijemu, Slavoniji i Bosni g. 1623. i 1624. In: *Starine JAZU*, 39. (1938) 1–48.

Dushi

2007 Dushi, Arbnora: Historia gojore si mjet argumentimi në apologjinë për Skënderbeun të Frang Bardhit. In: *Frang Bardhi*, 277–286.

Elsie

1995 Elsie, Robert: *History of Albanian Literature*. Vol. 1. New York, 1995. (East European Monographs, 379.)

Esposito

2017 Esposito, Anna: Le nationes difficili. Albanesi e corsi a Roma nel primo XVI secolo e le loro chiese nazionali. In: *Chiese e nationes a Roma: dalla Scandinavia ai Balcani. Secoli XV–XVIII*. A cura di Molnár, Antal – Pizzorusso, Giovanni – Sanfilippo, Matteo. Roma, 2017. 161–174. (Bibliotheca Academiae Hungariae – Roma. Studia, 6.)

Farlatus

1817 Farlatus, Daniel: *Illyricum sacrum*. Vol. VII. Venetiis, 1817.

Fermendžin

1892a Fermendžin, Eusebius: *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica cum insertis editorum documentorum regestis ab anno 925 usque ad annum 1752*. Zagrabiae, 1892. (Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium, 23.)

1892b Fermendžin, Euzebij: Izprave god. 1579–1671 tičuće se Crne gore i stare Srbije. In: *Starine JAZU*, 25. (1892) 164–200.

Fine

2006 Fine, John V. A., jr.: *When Ethnicity Did Not Matter in the Balkans. A Study of Identity in Pre-Nationalist Croatia, Dalmatia, and Slavonia in the Medieval and Early-Modern Periods*. Ann Arbor, 2006.

Frang Bardhi

2007 Frang Bardhi. *400-vjetori i lindjes. Punime nga sesioni shkencor i mbajtur në Prishtinë, më 23 nëntor 2006*. Red.: Islamaj, Shefkije. Prishtinë, 2007.

Galla

1940 Galla Ferenc: *Marnavics Tomkó János boszniai püspök magyar vonatkozásai*. Bp., 1940.

Gasper

1986 Gasper, Gjini: *Skopsko-prizrenska biskupija kroz stoljeća*. Zagreb, 1986. (Teološki radovi, 19.)

Gellner

1983 Gellner, Ernest: *Nations and Nationalism*. Oxford, 1983.

Genesin–Matzinger

2017 Genesin, Monica – Matzinger, Joachim: La pubblicazione dei primi testi in lingua Albanese nel contesto dell'attività editoriale della Polyglotta. In: *L'Albania nell'Archivio di Propaganda Fide*, 33–47.

Golub

1968–1969 Golub, Ivan: Juraj Križanić i pitanje prava Slovenaca na svetojeronimske ustanove u Rimu. In: *Historijski zbornik*, 21–22. (1968–1969) 213–258.

1970–1971 Golub, Ivan: Neki arhivski materijali o ustanovima sv. Jeronima u Rimu. In: *Historijski zbornik*, 23–24. (1970–1971) 347–361.

Gorski

2000 Gorski, Philip S.: The Mosaic Moment: An Early Modernist Critique of Modernist Theories of Nationalism. In: *American Journal of Sociology*, 105. (2000) 5. sz. 1428–1468.

Grajčevci

2007 Grajčevci, Fadil: Frang Bardhi, vazhduesi i traditës humaniste të Marin Barletit. In: *Frang Bardhi*, 245–252.

Granata

1942 Granata, Fernanda: L'Albania e le missioni italiane nella prima metà del secolo XVII in base a documenti inediti. In: *Rivista d'Albania*, 3. (1942) 226–248.

Hadrovics

1947 Hadrovics, Ladislav: *L'Église serbe sous la domination turque*. Paris, 1947. (Bibliothèque de la Revue d'histoire comparée, VI.)

1991 Hadrovics László: *Vallás, egyház, nemzettudat. A szerb egyház nemzeti szerepe a török uralom alatt*. Bp., 1991.

Hassiotis

2002 Hassiotis, Ioannis K.: La Chiesa greco-ortodossa e la formazione del nazionalismo neogreco durante la dominazione ottomana. In: *Storia religiosa della Grecia*. A cura di Vaccaro, Luciano. Gazzada, 2002. 219–238. (Europa ricerche, 8.)

Heyberger

1994 Heyberger, Bernard: *Les chrétiens du Proche-Orient au temps de la réforme catholique (Syrie, Liban, Palestine, XVIIe–XVIIIe siècles)*. Rome, 1994. (Bibliothèque des Écoles Françaises d'Athènes et de Rome, 284.)

Hirschi

2012 Hirschi, Caspar: *The Origins of Nationalism. An Alternative History from Ancient Rome to Early Modern Germany*. Cambridge, 2012.

Hobsbawm

1990 Hobsbawm, Eric: *Nations and Nationalism since 1780. Programme, Myth, Reality*. Cambridge, 1990.

Horvat

1910 Horvat, Karlo: Novi historijski prilozi za povijest Albanije iz rimskih arhiva. In: *Vjesnik Kr. Hrvatsko-Slavonsko-Dalmatinskog zemaljskog arkiva*, 12. (1910) 79–106., 163–185., 242–244.

Hroch

1985 Hroch, Miroslav: *The Social Preconditions of National Revival in Europe: A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups among the Smaller European Nations*. Cambridge, 1985.

Ingoli

1999 Ingoli, Francesco: *Relazione delle Quattro Parti del Mondo*. A cura di Tosi, Fabio. Roma, 1999.

Jačov

1986 Jačov, Marko: *Spisi Kongregacije za propagandu vere u Rimu o Srbima 1622–1644*. Београд, 1986. (Зборник за историју, језик и књижевност српског народа. II одељење, XXVI.)

1992 Jačov, Marko: *Le missioni cattoliche nei Balcani durante la guerra di Candia (1645–1669)*. Vol. 1–2. Città del Vaticano, 1992. (Studi e testi. Biblioteca Apostolica Vaticana, 352–353.)

1998 Jačov, Marko: *Le missioni cattoliche nei Balcani tra le due guerre: Candia (1645–1669) Vienna e Morea (1683–1699)*. Città del Vaticano, 1998. (Studi e testi. Biblioteca Apostolica Vaticana, 386.)

Jurić

1982 Jurić, Josip: Ilirski Kolegij u Loretu 1580–1860. In: *Vrela i prinosi*, 13. (1982) 23–60.

Kaleshi

1975 Kaleshi, Hasan: Das türkische Vordringen auf dem Balkan und die Islamisierung. Faktoren für die Erhaltung der ethnischen und nationalen Existenz des albanischen Volkes. In: *Südosteuropa unter dem Halbmond. Untersuchungen über Geschichte und Kultur der südosteuropäischen Völker während der Türkenzeit*. Hrsg. v. Bartl, Peter – Glassl, Horst. München, 1975. 125–138.

Kitromilides

1989 Kitromilides, Paschalis: Imagined Communities and the Origins of the National Question in the Balkans. In: *European History Quarterly*, 19. (1989) 2. sz. 149–192. DOI: <https://doi.org/10.1177/026569148901900203>.

Korade

2013 Korade, Mijo: Prijedlozi vizitatora Aleksandra Komulovića (1548.–1608.) za borbu protiv Osmanlija. In: *Poeta nascitur, historicus fit. Ad honorem Zef Mirdita*. Ed.: Ramaj, Albert. St. Gallen–Zagreb, 2013. 201–217.

Krašić

2009 Krašić, Stjepan: *Počelo je u Rimu. Katolička obnova i normiranje hrvatskoga jezika u XVII. stoljeću*. Dubrovnik, 2009.

Lajçi

2007 Lajçi, Lulëzim: Lufta e Kosovës (1448) në „Apologjinë” për Skënderbeun të Frang Bardhit. In: *Frang Bardhi*, 201–217.

Malcolm

1998 Malcolm, Noel: *Kosovo. A Short History*. New York, 1998.

2015 Malcolm, Noel: *Agents of Empire. Knights, Corsairs, Jesuits and Spies in the Sixteenth-Century Mediterranean World*. Oxford, 2015.

Marlekaj

1989 Marlekaj, Luigi: *Pietro Bogdani e l'Albania del suo tempo. Con la riproduzione fotografica di centotrentadue documenti*. Palo del Colle, 1989.

Marquet

1991 Marquet, Odette: Bogdani à la lumière des documents réexaminés. In: *Zeitschrift für Balkanologie*, 27. (1991) 26–44.

1997 Marquet, Odette: *Pjetër Bogdani Letra dhe dokumente nga Arkivi i Kongregatës „de Propaganda Fide” si dhe nga Arkivat Sekrete të Vatikanit*. Shkodër, 1997.

Matrod

1924 Matrod, H[enri]: Les Franciscains en Albanie au XVIIe siècle. In: *Études Franciscaines*, 36. (1924) 5–28.

Molnár

2002 Molnár Antal: *Katolikus missziók a hódolt Magyarországon*. Vol. I. 1572–1647. Bp., 2002.

2007 Molnár, Antal: *Le Saint-Siège, Raguse et les missions catholiques de la Hongrie Ottomane 1572–1647*. Rome–Bp., 2007. (Bibliotheca Academiae Hungariae – Roma, Studia, 1.)

2013 Molnár Antal: A Dél-Balkán képe Rómában. Marino Bizzi antivari érsek két kiadatlan beszámolója Szerbiáról és Albániáról (1622). In: Molnár Antal: *Kalmárok és káplánok az Oszmán Birodalomban. Források és tanulmányok a balkáni és hódoltsági katolicizmus 16–17. századi történetéhez*. Bp., 2013. 117–135. (METEM Könyvek, 80.)

2014 Molnár, Antal: *Le missioni balcaniche durante il pontificato di Innocenzo XI (1676–1689): dall’apogeo alla rovina*. In: *Innocenzo XI Odescalchi. Papa, politico, committente*. A cura di Bösel, Richard et al. Roma, 2014. 193–207.

2018 Molnár, Antal: *Autonomia ecclesiastica e identità nazionale in Croazia nel ‘600: il sinodo diocesano di Zagabria (1634)*. In: *Incorrupta monumenta ecclesiam defendunt. Studi offerti a mons. Sergio Pagano, prefetto dell’Archivio Segreto Vaticano*. Vol. I. *La Chiesa nella storia. Religione, cultura, costume*. A cura di Gottsmann, Andreas – Piatti, Pierantonio – Rehberg, Andreas E. Città del Vaticano, 2018. Tomo 2. 1129–1140. (Collectanea Archivi Vaticani, 106.)

Moroni

2017 Moroni, Marco: *Propaganda Fide, i Collegi illirici e l’Albania*. In: *L’Albania nell’Archivio di Propaganda Fide*, 165–194.

Mrnavić Tomko

1632 [Mrnavić Tomko, Ivan] *Indicia vetustatis et nobilitatis familiae Marciae, vulgo Marnavittiae Nissensis, per Joannem Tomkum, ejusdem gentis, collecta*. Romae: Typis Vaticanis, 1632.

Nadin

2017 Nadin, Lucia: *Salus Christianitatis Salus Patriae. Frontiere di fede in Albania e interessi di politica veneziana. La vicenda di Pietro Bogdani*. In: *L’Albania nell’Archivio di Propaganda Fide*, 119–164.

Pandžić

1972 Pandžić, Bazilije: *L’opera della S. Congregazione per le popolazioni della Penisola Balcanica centrale*. In: *Sacrae Congregationis de Propaganda Fide Memoria Rerum. 350 anni a servizio delle missioni (1622–1972)*. Vol. I/2. 1622–1700. Ed.: Metzler, Josef. Roma–Freiburg–Wien, 1972. 292–315.

Pizzorusso

2000 Pizzorusso, Giovanni: *Agli antipodi di Babele: Propaganda Fide tra immagine cosmopolita e orizzonti romani (XVII–XIX) secolo*. In: *Roma, la città del papa. Vita civile e religiosa dal giubileo di Bonifacio VIII al giubileo di papa Wojtyła*. A cura di Fiorani, Luigi – Prosperi, Adriano, Torino, 2000. 479–508. (Storia d’Italia. Annali, 16.)

2004 Pizzorusso, Giovanni: *I satelliti di Propaganda Fide: il Collegio Urbano e la Tipografia Poliglotta. Note di ricerca su due istituzioni culturali romane nel XVII secolo*. In: *Mélanges de l’Ecole Française de Rome. Italie et Méditerranée*, 116. (2004) 2. sz. 471–498.

2011 Pizzorusso, Giovanni: *La Congrégation de Propaganda Fide à Rome: centre d’accumulation et de production de «savoirs missionnaires (XVIIe–début XIXe siècle)*. In: *Mission d’évangélisation et circulation des savoirs (XVIe–XVIIIe siècle)*. Études réunies par Castelnau-L’Estoile, Charlotte de et al. Madrid, 2011. 25–40.

2018 Pizzorusso, Giovanni: *Governare le missioni, conoscere il mondo nel XVII secolo. La Congregazione Pontificia de Propaganda Fide*. Viterbo, 2018. (Studi di storia delle istituzioni ecclesiastiche, 6.)

Pizzorusso–Sanfilippo

2005 Pizzorusso, Giovanni – Sanfilippo, Matteo: *Dagli indiani agli emigranti. L'attenzione della Chiesa romana al Nuovo Mondo, 1492–1908*. Viterbo, 2005. (Archivio storico dell'emigrazione italiana. Quaderni, 1.)

Premrou

1926 Premrou, M[iroslav]: Katolički nadbiskupi u Skoplju. In: *Glasnik Skopskog naučnog društva*, 1. (1926) 329–334.

Prosperi

1982 Prosperi, Adriano: „Otras Indias”, missionari della controriforma tra contadini e selvaggi. In: *Scienze, credenze, occulte. Livelli di cultura. Convegno Internazionale di Studi, Firenze, 26–30 giugno 1980*. Firenze, 1982. 205–234.

1996 Prosperi, Adriano: *Tribunali della coscienza. Inquisitori, confessori, missionari*. Torino, 1996. (Biblioteca di cultura storica, 214.)

Rački

1888 Rački, Franjo: Izvještaj barskoga nadbiskupa Marina Bizzia o svojem putovanju god. 1610 po Arbanaskoj i staroj Srbiji. In: *Starine JAZU*, 20. (1888) 50–156.

Radonić

1946 Радонић, Јован: Јероним Пастрић, историк XVII века. In: *Глас САН*, 190. Други разред, 95. (1946) 47–195.

Redžepagić

1965 Redžepagić, Jašar: Život, rad i pedagoški pogledi Andrea i Pjetra Bogdanija. In: *Gjurmime albanologjike*, 2. (1965) 151–166.

Ring

2004 Ring Éva: *Államnemzet és kultúrnemzet választóján. A modern nemzetek születése Kelet-Közép-Európában*. Bp., 2004.

Sarro

2017 Sarro, Italo: L'azione missionaria promossa dalla Congregazione di Propaganda Fide nell'Albania del XVII e del XVIII secolo. In: *L'Albania nell'Archivio di Propaganda Fide*, 49–83.

Schmitt

2001 Schmitt, Oliver Jens: *Das venezianische Albanien (1392–1479)*. München, 2001. (Süd-osteuropäische Arbeiten, 110.)

2008 Schmitt, Oliver Jens: *Kosovo. Kurze Geschichte einer zentralbalkanischen Landschaft*. Köln–Weimar–Wien, 2008.

2009 Schmitt, Oliver Jens: *Skanderbeg. Der neue Alexander auf dem Balkan*. Regensburg, 2009.

Shpuza

2007 Shpuza, Gazmend: Veprat humaniste të Frang Bardhit – shprehje e evropianitetit skenderbegian të epokës. In: *Frang Bardhi*, 157–178.

Skendi

1967 Skendi, Stavro: Crypto-Christianity in the Balkan Area under the Ottomans. In: *Slavic Review*, 26. (1967) 2. sz. 227–246. DOI: <https://doi.org/10.2307/2492452>.

Smith

1986 Smith, Anthony D.: *The Ethnic Origins of Nations*. Oxford, 1986.

Spagnoletti

2014 Spagnoletti, Angelantonio: *Un mare stretto e amaro. L'Adriatico, la Puglia e l'Albania (secc. XV–XVII)*. Roma, 2014.

Stadtmüller

1952 Stadtmüller, Georg: Die Visitationsreise des Erzbischofs Marino Bizzi. In: *Serta Monacensis Franz Babinger zum 15. Januar 1951 als Festgruss dargebracht*. Hrsg. v. Kissling, Hans Joachim – Schmaus, Alois. Leiden, 1952. 184–199.

1955 Stadtmüller, Georg: Die Islamisierung bei den Albanern. In: *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 3. (1955) 404–429.

Tacchella

1984 Tacchella, Lorenzo: *Il Cattolicesimo in Albania nei secoli XVII e XVIII. (Dalle Visite ad Limina Apostolorum e dai Processi Concistoriali.)* Verona, 1984.

1990 Tacchella, Lorenzo: *Le antiche sedi episcopali latine, greche e bulgare dell'Albania etnica e della Macedonia*. Milano, 1990. (Biblioteca dell'Accademia Olubrense, 4.)

1991 Tacchella, Lorenzo: Le diocesi dell'Albania nell'epoca postridentina. In: *Studia Borromaiica*, 5. (1991) 161–189.

Tallon

2002 Tallon, Alain: *Conscience nationale et sentiment religieux en France au XVIe siècle. Essai sur la vision gallicane du monde*. Paris, 2002.

Theiner

1875 Theiner, Augustin: *Vetera monumenta Slavorum meridionalium historiam illustrantia*. Vol. 2. *A Clemente VII usque ad Pium VII (1524–1800)*. Romae–Zagrabiae, 1875.

Trstenjak

1989 Trstenjak, Antun: Alessandro Komulović S.I., 1548–1608. Profilo biografico. In: *Archivum Historicum Societatis Iesu*, 58. (1989) 43–86.

Tsirpanlis

1980 Τσιρπανλής, Ζαχαρίας Ν.: *Το Ελληνικό Κολλέγιο της Ρώμης και οι μαθητές του (1576–1700). Συμβολή στη μελέτη της μορφωτικής πολιτικής του Βατικανού* [The Greek College in Rome and Its Pupils (1576–1700). Contribution to the Study of the Vatican Education Policy]. Θεσσαλονίκη, 1980. (Αναλεκτα Βλαταδων, 32.)

Tvratković

2008 Tvratković, Tamara: *Između znanosti i bajke. Ivan Tomko Mrnavić*. Zagreb–Šibenik, 2008. (Biblioteka Hrvatska povjesnica, Monografije i studije, III/39.)

Ukgjini

2002 Ukgjini, Nikë: *Albanci katolici u sjevernoj Albaniji i u današnjoj Crnoj Gori za vrijeme turskog gospodstva (XV.–XIX.)*. Zagreb, 2002.

Vanino

1969 Vanino, Miroslav: *Isusovci i hrvatski narod*. Vol. I. *Rad u XVI stoljeću*. Zagrebački kolegij. Zagreb, 1969. (Biblioteka Vrela i prinosi za povijest isusovačkog reda u hrvatskom narodu, 1.)

Zamputi

1958a Zamputi, Injac: Mbi disa materiale të reja dokumentare të shekullit XVII. In: *Buletin i Universitetit Shtetëror të Tiranës. Seria Shkencat Shoqerore*, 12. (1958) 3. sz. 170–215.

1958b Zamputi, Injac: Shënime mbi rrethanat a vdekjes së Pjetër Budit. In: *Buletin i Universitetit Shtetëror të Tiranës. Seria Shkencat Shoqerore*, 12. (1958) 2. sz. 67–94.

1963–1965 Zamputi, Injac: *Relacione mbi gjendjen e Shqipërisë veriore e të mesme në shekullin XVII*. Vol. 1. 1610–1634. Vol. 2. 1634–1650. Tiranë, 1963, 1965. (Burime dhe Materiale për Historinë e Shqipërisë, 3:1–2.)

1967 Zamputi, Injac: Le nom et la tradition de Skanderbeg dans les efforts des Albanais pour la liberté durant les premiers siècles de la domination ottomane. In: *Studia Albanica*, 4. (1967) 2. sz. 85–94.

1989–1990 Zamputi, Injac: *Dokumente të shekujve XVI–XVII për historinë e Shqipërisë*. Vol. I. 1507–1592. Vol. 2. 1593–1602. Vol. 3. 1603–1621. Tiranë, 1989, 1990.

2015 Zamputti [Zamputi], Injac: *Dokumente për historinë e Shqipërisë (1623–1653)*. St. Gallen–Prishtinë, 2015.

2018 Zamputti [Zamputi], Injac: *Relacione dhe dokumente për historinë e Shqipërisë (1610–1650)*. St. Gallen–Prishtinë, 2018.

Zefi

2002 Zefi, Shan: *Islamizimi i shqiptarëve gajetë shekujve (XV–XX). Arsyet e islamizimit dhe qëndrimi i Kishës ndaj kësaj dukurie*. Prizren, 2002.

2003 Zefi, Shan: *Islamizacija albanaca i fenomen ljaramanstva tijekom stoljeća (XV.–XX.)*. *Razlozi i stav Katoličke crkve*. Zagreb, 2003.

ANTAL MOLNÁR

THE CATHOLIC MISSIONS AND THE ORIGINS OF ALBANIAN NATION-BUILDING AT THE BEGINNING OF THE 17TH CENTURY

The purpose of the study is to show, through the example of the Albanians, how the kind of religious national consciousness that arose on a humanist basis in national (Protestant or Catholic) church institutions among Western and Central European nations and within the Orthodox Church organization among the Serbs and the Greeks, was for Balkan peoples where a majority or significant minority of the people belonged to the Catholic Church formulated by missionaries and bishops trained in Italy and directed from Rome. In other words, we can detect the early modern stage of nation-forming, the ‘period of clerical interest’ in the case of the Albanians just as we can for other European nations. Its apparent presence among a Balkan ethnic group that had no previous statehood or even vernacular literacy is further demonstration of the very strong presence and influence of early modern nationalisms in Europe, and should therefore be of great interest in the context of the European development of the national idea.